

БОРБА РАДНИЧКЕ КЛАСЕ СРБИЈЕ ЗА ДОНОШЕЊЕ ЗАКОНА О РАДЊАМА ДО 1910. ГОДИНЕ

Привредни развитак Србије средином XIX века, потстицан све бржим продирањем капиталистичких продукционих односа, постепено је све више утицао на промене у друштвено-економским односима. С друге стране, све су очигледније биле промене у привредној и социјалној структури земље.

Преовладавање капиталистичког начина производње у индустрији и рударству и све већи утицај робно-новчане привреде, постепено, али сигурно доводили су до нестајања домаћег рада на селу, до пропадања натуралне привреде и занатства. Исти процес довео је и до повећања броја градског становништва и до све брже пауперизације сеоског живља. Промене су биле брзе, очигледне и корените. Међутим, оне су утицале не само на привредни развитак земље у целини већ и на социјалну структуру становништва. Услед нагле пауперизације сељаштва и њиховог одласка у град, где се укључују у градску привреду, већ у првој половини XIX века у Србији се појављују и први најамни радници, чији је број временом бивао све већи.

Све ове промене захтевале су и корените измене привредног законодавства како се убрзани развој земље не би кочио. С друге стране, оне су избацивале на површину и питање радничког законодавства, које ће до 1910. године ипрати значајно место у друштвеним и политичким односима Србије.

Као што се види, развитак капитализма је, с једне стране, избацио ова питања на површину, али их је истовремено, наметнувши појачану експлоатацију и конкуренцију, кочио, обраћајући пажњу младе буржоазије првенствено на згртање профита и експлоатацију радника. Из тих разлога она никад није показивала потребан интерес да улаже средства за социјалне реформе и социјално законодавство. Али, насупрот њиховом субјективном ставу, објективне прилике у земљи су пред младу буржоазију постављале све јачу потребу доношења једног закона који би заменио дотадашње привредне законе. Еснафска уредба, донета 1847. године, првенствено ради заштите домаћих занатлија од све јаче конкуренције на унутрашњем тржишту и продирања стране индустријске робе, врло брзо је постала анахронизам и није могла да одговори интензитету друштвених и економских промена кроз које је пролазила Србија XIX века. С друге стране, и положај тада још малобројних радника био је утолико тежи што су се нови друштвено-економски односи силом уклапали у уске оквире Еснафске уредбе, чиме су они нарочито били по-

гођени. Као први и једини привредни законски акт, она више није одговарала ни потребама привредног развика и „домаће радиности“ нити захтевима радника за регулисањем односа рада и капитала.

Потреба промене Еснафске уредбе је на време запажена, али се није могла брзо реализовати. Противуречности капиталистичког друштва биле су од почетка веома изражене, а са појавом радничке класе на политичкој позорници, све више су се заоштравале. Као што ћемо касније видети, интерес за доношење новог Закона о радњама појавио се готово у свим друштвеним слојевима, и скоро истовремено. Међутим, сви су они у њему тражили и видели остварење својих класних интереса.

Пропадајући све брже услед нелојалне конкуренције стране и домаће робе, занатлије су једини спас виделе у промени Еснафске уредбе, надајући се истовремено да ће тако спречити неминован развика капитализма и зауставити продирање занатлијске производње. Млада трговачка и индустријска буржоазија залагале су се да новим законом обезбеде слободну конкуренцију и да се ослободе свих сметњи и окова Еснафске уредбе. Разлике у интересима између занатлија и буржоазије били су, до појаве радничке класе, основни полови око којих су се окупљале снаге заинтересоване за доношење Закона о радњама.

Подстицани у прво време превасходно притиском занатлија, касније и притисцима младе трговачке буржоазије, а полазећи у исто време и од стварних потреба за бржим привредним развика земље, владајући кругови су већ шездесетих година XIX века покренули и пред Скупштином доношење новог Закона о радњама; од тада се на њему парцијално, али с временом све озбиљније ради.

Закон о радњама је очекиван са великим интересовањем. Несумњиво, њему је придаван велики значај; чак толики да је превазилазио оквире тренутних и појединачних жеља заинтересованих групација, тако да су се сви нашли на линији борбе за доношење Закона о радњама, иако ће даљи ток ствари показати да су се њихови интереси од самог почетка у основи разилазили. Све ове елементе морамо озбиљно разматрати када говоримо о Закону о радњама, јер ће они до краја битно утицати на темпо рада и карактер овог закона.

Међутим, и радничка класа ће својом упорном борбом одиграти значајну улогу у доношењу Закона о радњама, битно утичући на његову крајњу физиономију. Стога ће бити потребно да овом питању посветимо неопходну пажњу. Ово је интересантније тим пре што је буржоазија сасвим занемарила интересе радника, задржавајући се истовремено само на пола пута у процени друштвено-економских промена у тадашњој Србији. Полазећи од уско класних интереса, она није хтела да сагледа промене у целини и да призна да су оне избациле на површину једну нову друштвену снагу — радничку класу, која ће у новој констелацији снага бити најексплоатисанији део друштва. Они нису хтели да виде да је осим привредног власништва и права на рад, потребно заштитити и радну снагу; према томе да треба увести и нове социјалне мере, те законом загарантовати радницима социјална и политичка права. Зато је радничка класа са буржоазијом водила упорну борбу да помоћу Закона о радњама заштити своје интересе.

Због свега овога, у склопу решавања питања радничког законодавства у целини, питање доношења закона о радњама увек се

издвајало као посебно, веома важно питање, како за привреду земље у целини, тако и за радничку класу посебно, због чега смо се одлучили да га посебно обрадимо.

У савременој историографији ово питање није добило онолико места колико по своме значају и интересантности заслужује. Поред брошура и чланака који су писани у време када се водила дуготрајна и оштра борба за побољшање положаја радника и доношење модерног радничког законодавства, а који су настали због потреба дневне политике, па су имали политичко-пропагандни карактер, до данас не постоји рад који би ово питање у целини обухватио. У неколико радова оно се само узгред и површно помиње.

Од социјалистичких активиста највише су о радничком законодавству писали Драгиша Лапчевић, Димитрије Туцовић и Павле Павловић.¹ Ови радови, иако писани углавном за практичне потребе „покрета“, намењени више радницима, представљају добру основу за упознавање социјалног положаја радника и друштвено-економских односа у Србији тога времена, тако да се не могу мимоићи приликом писања.

Од новијих радова треба навести радове Трише Кацлеровића (*Радничко законодавство у Србији до I светског рата*, Београд 1952, и *Јован Жујовић и радничко законодавство, Република*, бр. 238, 1950), и Бранислава Вељановића (*Борба радника Београда за радничко законодавство пре Првог светског рата, Годшњак града Београда VII*, 1960). Први даје краћи пресек рада о овом питању, да би се детаљније задржао на самом предлогу Закона о радњама из 1910. године, његовом доношењу и борби за његову примену. Други даје преглед акција београдског радништва за извојевање радничког законодавства, што је значајан прилог овом питању. Међутим, услед недоступности изворне грађе, ови радови имају одређене празнине услед недовољног сагледавања свих компонената које су биле врло значајне за свестраније проучавање и упознавање поменутих проблема, у недостатку анализе друштвено-политичких односа и конкретних услова борбе радничке класе за радничко законодавство.

Поред тога треба навести и ауторове радове: *Акције радничке класе у Србији у вези са доношењем Закона о радњама до 1905. године, Токови револуције I* (1967) и *Борба Радничке коморе у Србији за спровођење Закона о радњама 1910 — 1914. године, Токови револуције IV* (1969.), који са овим радом чине тематску целину.

Основна грађа којом сам се користио приликом писања овога рада налази се у Архиву Социјалистичке Републике Србије: фонда Министарства народне привреде, фонда Министарства унутрашњих дела, фонд Српске социјалдемократске партије и фонд *Varia*. У

¹ Драгиша Лапчевић је написао: 1. *Раднички захтеви и предлог Закона о радњама*, Београд 1905., 2. *Од Еснафске уредбе до Закона о радњама*, Борба, књ. II, 1911, 3. *За заштиту радне снаге*, Београд 1919. — Поред тога Лапчевић о радничком законодавству и Закону о радњама говори и у својим књигама: *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд 1928, и *Историја социјализма у Србији*, Београд.

Димитрије Туцовић је поред низа чланака написао: 1. *Закон о радњама*, са предговором: *Закон о радњама и социјална демократија*, Београд 1910; 2. *Законско осигурање радника у болести, инвалидству, несрећним случајевима и беспослици*, Београд 1907, и 3. *Закон о радњама и социјална демократија*, Београд 1908.

Павле Павловић, *Закон о радњама и његови противници*, Београд 1912.

истом архиву прегледао сам и стенографске белешке Краљевине Србије до 1910. године, које су драгоцен извор за потпуније сагледавање процеса који су се одигравали око израде и доношења Закона о радњама, као и односе између буржоазије и радничке класе у борби за исту. Између осталог, оне нам омогућују да сагледамо однос политичких снага у највишем представничком телу, утицај који су вршиле преко својих представника у Скупштини да се поменути закон донесе или одложи.

Од штампе користио сам се радничким и грађанским листовима, који пружају обиље драгоцених података о овоме проблему.

Покушаји израде и доношења закона о радњама до 1906. године

Нови економски и друштвени односи, које је капитализам стварао у привредном животу Србије, нису могли одредбама Еснафске уредбе да осигурају снагу пуне правне важности, па су појаве непоштовања и изигравање њених одредаба узеле толиког маха да су надлежне власти доносиле посебне прописе, покушавајући присилним мерама да је одрже у животу. Међутим, ни ове мере нису могле да поправе стање, пошто се ни полицијске власти нису више заузимале за контролу њиховог спровођења у живот.² Непримењивањем Еснафске уредбе највише су биле погођене занатлије, јер она није могла да спречи нагло бујање многих нових занимања која су директно утицала на опадање занатске производње. Тражећи решење за заштиту и опстанак занатства и свој лично, занатлије су покренуле питање измене Еснафске уредбе и доношења новог Закона о радњама. Ову чињеницу, да су занатлије прве покренуле питање доношења Закона о радњама, истичемо као врло интересантно,³ с обзиром на то да су се надали да ће на тај начин спречити неминовни развитак капитализма и зауставити пропадање занатске производње. Интересантно је и то да су они ову акцију повели и водили, не у интересу развитака домаће радиности и привреде у целини, већ ради заштите својих интереса и очувања привилегија стечених Еснафском уредбом. Ово се види и по томе што су настојали да занатску привреду још боље заштите.

Међутим, гоњена све бржим продирањем капиталистичких односа, и буржоазија је постепено долазила до сазнања да застарела

² Што се тиче привредних односа она је брзо застарела; што се тиче радника она је њихове одонсе са послодавцима додиривала само овлаж. По њој су шегрти и калфе практични стављени под туторство еснафских мајстора, од којих су у свему зависили. Сем одредбе да калфе раде сваки даном сем недеље и празника, Еснафска одредба није регулисана ни једно друго питање од интереса за раднике (дужину радног времена, висину наднице, заштиту на раду, осигурање и др.). Због тога, она је морала врло рано да се мења и допуњава, (29. I 1849. и 30. IV 1853.). Указом од 1859, када проглашена пуна слобода рада, она је изгубила сваки практичан значај. Међутим, власти су се и поред тога трудиле да се она спроводи у живот. У том циљу издавани су многи расписи (1875, 1892, 1895 и 1898.) који, упркос свему нису могли битно да измене ситуацију, поготову што се ни полицијске власти нису више заузимале за њено спровођење. — М л а д е н В у к о м а н о в и ћ, *Радничка класа Србије у другој половини XIX века*, Београд 1972, 108.; *Стенографске белешке Народне Скупштине Србије* (убудуће: Стен. бел. НС).

³ Н и к о л а В у ч о, *Привредна историја Србије до I светског рата*, Београд 1955, 197.

Еснафску уредбу треба мењати и прилагодити је новим условима. Ову потребу је истакао још кнез Михаило Обреновић, говорећи у Народној скупштини 29. октобра 1867. године. На његову иницијативу Скупштина је изабрала одбор од два посланика из сваког округа и града Београда. Одбор је прегледао поднети предлог Закона о радњама и дао своје примедбе, после чега је требало да иде на усвајање, с обзиром на то да је увршћен и у дневни ред.⁴ Али све се на томе завршило, пошто је његово усвајање тада одгођено. Три године после овог покушаја поново је покренуто питање доношења Закона о радњама. Овога пута је Министар финансија, 28. септембра 1870 год., поднео Народној скупштини нови предлог Закона о радњама. Скупштина пред којом је био изнет, није била задовољна његовим одредбама па је предлог био одбијен.⁵

Рад на доношењу новог Закона о радњама наставља се и касније, и то са много већим интензитетом и уз све већи број заинтересованих. Међутим, ваља запазити да је у раду на доношењу Закона о радњама настала дужа пауза, и да се у времену од око 18 година на њему није готово ништа радило. Тек 1888. године израђен је нови пројекат овог закона, који, као и ранији предлози, није изнет пред Скупштину на разматрање. У вези с овим, ваља напоменути да су занатлије и малобројни радници, који се у то време (крајем 1887) удружују у Занатлијско удружење, предузевши низ мера код министра народне привреде ради побољшања свог положаја и реорганизације заната. Међу многим захтевима упућеним министру налазимо и захтев да се донесе закон о занатима, који би заменио застарелу Еснафску уредбу.⁶ Чини се, пак, да ови захтеви нису утицали на владу да питање доношења поменутог закона реализује. Овај предлог није изнет пред Народну скупштину ни те,⁷ а ни наредних година, иако је на томе инсистирала и влада, фебруара 1891. и Занатлијско удружење из Лознице марта 1891. године. Примедбе које су дате на овај пројекат биле су веома различите и у много чему супротне, тако да се нису могле лако усагласити.⁸ Као што се види, већ тада су дошле до изражаја противречности различитих интереса. Овога пута нарочито су се испољиле супротности између занатлија и трговачке буржоазије. Занатлије су тражиле да нови закон, полазећи од стране уредбе, заштити њихове сталешке интересе, да их заштити од конкуренције стране и домаће фабричке производње и одржи старе, преживеле, еснафске односе. Млада трговачка буржоазија тражила је да се новим законом обезбеди слободна конкуренција и да се ослободи свих сметњи и окова Еснафске уредбе.

Разилажења су се испољавала у основним питањима, и није било лако усагласити их. Зато ће се борба за доношење Закона о рад-

⁴ Младен Вукмановић, н. д., 108.

⁵ *Протокол Народне скупштине Србије*, сазив за 1870, Београд 1870, 62.

⁶ М. Вукмановић, *Радничке организације у Србији до 1903*, Зборник радова *Токови револуције I*, Београд 1967, 56-60. — Ови захтеви су донети на Првој земаљској скупштини Занатлијског удружења, одржаног у Београду 10. VIII 1888..

⁷ Архив Социјалистичке Републике Србије (у даљем тексту: АС) — МНП (Министарство народне привреде) — Тф, VIII, 63 — 1905. — Закон је штампан у 500 примерака. Пројекат је направљен у Министарству народне привреде, а примедбе на њега дали су министар унутрашњих дела, министар народне привреде, зитим Трговачко-занатлијски одбор, привредни састав и Занатлијско удружење.

⁸ М. Вукмановић, *Радничка класа*, 109.

њама, до појаве организоване акције радничке класе, водити углавном у оквиру ових снага. Али њихов утицај неће престати да се осећа све до доношења Закона о радњама 1910. године па и касније, када се буде водила борба за његову примену.

Залажући се за доношење Закона о радњама, занатлије су рачунале на подршку владе, па су преко Занатлијског удружења ставиле представнике и петиције којима су, између осталог, желеле да убрзају и рад на доношењу Закона о радњама. Када су, августа 1892. године, дошли на власт либерали, Занатлијско удружење је ступило у преговоре са новом владом Јована Авакумовића и постигло споразум по коме је влада дала обећање да ће занатлијама уступити 20 посланичких места у Скупштини, да ће заштити домаћу занатску производњу у договору са занатлијама и њиховим представницима; да ће извршити поделу радњи итд. На тај начин занатлијски покрет је стављен у још пасивнији положај, надајући се да ће им влада у свему изаћи у сусрет.⁹ Међутим, ова политика ослањања на владу неће донети никакве резултате, не само Занатском удружењу већ ни Српском занатлијско-радничком савезу, који ће, после доласка радикалске владе, априла 1893. године, учинити исту грешку, ослањајући се превасходно на њену помоћ. Приликом избора Савез је помогао радикалима да дођу на власт, а за узврат очекивао је противуслуге. Ово је дошло до пуног изражаја када је министар народне привреде постао Раша Милошевић, стари пријатељ занатлија. Рачунајући на његову подршку, главни савезни одбор је тражио од Народне скупштине да донесе нови Закон о радњама. Раша Милошевић, као министар народне привреде, обећао је да ће поднети Скупштини предлог Закона о радњама израђен 1891. године. Али, како је овај предлог једном већ претрпео оштру критику и осуђен као закон који не одговара интересима занатлија и радника, на Првој земаљској скупштини Савеза и о томе је расправљано. На тражење Драгише Лапчевића одлучено је да се такав предлог одбаци, а да се Раша Милошевић замоли да изради нови, савременији Закон, па да се тај поднесе Народној скупштини. Поред тога решено је да му при изради новог пројекта помогне Савез, тако што ће прикупити материјале и дати му своје предлоге.¹⁰ Међутим, и овога пута напори занатлија остали су без успеха.

Године 1898. учињен је нови покушај да се донесе нови Закон о радњама, овога пута на нешто широј основи. Министар народне привреде послао је законски предлог 41 лицу да поднесени предлог проуче и на њега ставе примедбе. У јесен исте године после добијених примедби, пројекат је поднет Скупштини на одобрење, али је на предлог Привредног одбора био одложен за наредни састанак Скупштине. Ово одлагање је изазвала велике протесте Старешинског одбора свих еснафа. Одбор је после састанка у Нишу 2. децембра 1898. године против овог одлагања поднео жалбу краљу, истичући да је до одлагања закона дошло због тога што се њиме дају многе повластице занатлијама на штету трговаца — увозника.¹¹ Желећи да предлог Закона о радњама буде урађен тако да усагласи различите интересе и компромисно реши противречне захтеве, министар народне привреде 14. августа 1901. године одређује комисију од 7 чланова да састави коначан предлог. Како постављени задатак није

⁹ М. Вукомановић, *Радничке организације* 64.

¹⁰ Исто, 68. — *Занатлијски савез*, 29. VII 1893.

¹¹ Исто, 68. — *Занатлијски савез*, 29. VII 1893.

било лако ни једноставно извршити због подељених мишљења, комисија је врло споро радила и доношење Закона о радњама веома се одужило. Полазећи од тога, министар је 1902. године израду предлога Закона о радњама поверио професору Велике школе, Милићу Радовановићу.¹²

Оно што је карактеристично за занатлијски покрет, који постаје све живљи ангажовањем радничке класе у истој борби, јесте то да он није имао способности да одлучујуће утиче на израду Закона о радњама. С једне стране, за ово нису постојали објективне околности, а с друге, њихове акције се задржавају углавном на представкама и жалбама Скупштини и краљу. „Исти тај покрет нема способности ни за шта друго сем да моли, и то да моли без избора и одушка све владе, све скупштине, све странке буржоаске.“¹³

Стварање радничких класних организација и укључивање радника у борбу за Закон о радњама

Појавом социјалистичког покрета који се 70-их и 80-их година XIX века шири у Србији, покрет за измену застареле Еснафске уредбе добија у ширини. Како у то време у Србији још не постоји радничка класа у правом смислу, социјалистички покрет се ослања у спровођењу својих акција на занатске раднике, чији положај у то време постаје изузетно тежак. Процес пролетаризације који се вршио у крилу занатства, принудио је занатске раднике да се организују и преко својих организација поведу борбу за побољшање свог положаја.¹⁴ Увиђајући да „пролетаризована маса занатлијског сталеза“ могла да буде опасност по друштвени поредак у земљи, државна власт је, са своје стране, чинила све да натера занатлије „и свакога које ма на који начин долазио у додир са занатлијама, на поштовање еснафских прописа“.¹⁵ Везивање занатских радника и ситних мајстора за еснафе и еснафска правила имало је циљ да спречи њихово осамостаљивање и прилажење радничком покрету.

Пошто су се социјалисти у прво време ослањали углавном на занатске раднике, и акције које су у то време предузимали, биле су ограничене углавном на петиције и резолуције влади и Скупштини. Овако ограничене акције, лишене једне шире масовне подршке, носиле су у себи и многе слабости занатлијског покрета, због чега и нису могле постићи неке видније резултате у погледу доношења напредног Закона о радњама.

Тек организовањем радника у њихове класне организације почиње период извођења обимнијих радничких акција у борби за политичка и економска права. Тарифни покрети, штрајкови, демонстрације и остали видови организованог иступања постаће основни облици борбе организованог пролетаријата. У овом склопу развијаће се и борба за извојевање напредног заштитног радничког законодавства. Предлог Закона о радњама постаће центар од кога ће полазити све акције у борби за радничко законодавство.

Београдско радничко друштво, чија се активност осетно испољава од 1901. године, играће, између осталог, и знатну улогу у поно-

¹² Исто.

¹³ Д. Т у ц о в и ћ, *Законско осигурање радника*, предговор.

¹⁴ АС, фонд ССДП, Збирка Драгослава Јанковића — Робеспјера.

¹⁵ Н. В у ч о, *Распадање еснафа, у Србији I*, Београд 1954, 421.

вном и организованијем покретању питања измене Еснафске уредбе. У том циљу, на иницијативу Београдског радничког друштва, одржан је 16. септембра 1901. раднички збор ради доношења петиције.¹⁶ Разматрајући одредбе Уредбе, збор је закључио да она не садржи основне елементе за заштиту радника, те да у том правцу треба да претрпи знатне измене; уз то се констатује да се тако важно питање не може решавати без учешћа радничких представника. Главни захтеви резолуције који ће ући у петицију, били су: 1) да Еснафска уредба обухвата све раднике у трговини, занатима, индустрији и саобраћају; 2) да се укину све одредбе које раднике стављају испод људског достојанства; 3) да се установа еснафског комесаријата потврди, али с тим да се претвори у инспекторат; 4) да се радницима призна право да и они могу оснивати удружења, која ће помагати раднике и са послодавачким еснафима и удружењима споразумно прописивати услове рада; 5) да се заведе опште обавезно осигурање радника у болести, смрти и несрећним случајевима; 6) да се забрани рад деце до 14 година и ноћни рад жена; 7) да се одреди најдужи радни дан, прековремени и ноћни рад да се плаћају двоструко; 8) да се забрани исплаћивање у намирницама, **тантузима** и признаницама и да се обезбеди редовна исплата зарада и одштета у случају неисплате; 9) да се заведе обавезно школовање шерта и калфи.¹⁷ За предају резолуције министру народне привреде одређена је група од 3 члана. Желећи да питање промене Еснафске уредбе покрене са мртве тачке, да њиме подстакне широке радничке слојеве, збор је одлучио да се радничка петиција упути Народној скупштини како би се упознала са радничким захтевима. Изабрани одбор добио је задатак да на основу захтева у резолуцији састави петицију, сакупи радничке потписе и преда све Народној скупштини. Ради потписивања петиције сазвано је „још и пет кварталних зборова“¹⁸ да би на радничком збору, одржаном 14. октобра 1901, била коначно усвојена.¹⁹ Полазећи од потреба да се Уредба што пре измени и допуни, радничка петиција ово питање сматра оним „које највише занима радничку класу“. Како је један закон који уређује односе радника и послодаваца „и сувише застарео и непотпун“, да би задовољио савремене потребе, каже се да је „време у које је Еснафска уредба постала било (...) доба у коме је радник био само једна пролазна појава: од шерта он је постајао калфа, а затим мајстор. Због тога и Еснафска уредба води о раднику мало рачуна [...]. Уредба са својим застарелим и суровим одредбама отисак је грубога класичног господства послодаваца над радницима“. Са оваквим захтевима петиција је предата министру народне привреде 15. децембра 1901. године. Радничка класа није имала свога представника у законодавном телу па је ова петиција остала незапажена. У Скупштини се за њу нико није заузео.²⁰

Што је више добијао класни карактер, раднички покрет се брже одвајао од занатлијског покрета за измену Еснафске уредбе и доношење новог Закона о радњама. Ово разилажење интереса испољава се јаче деведесетих година XIX и у почетку XX већа, када занатлије, у жељи да сачувају своје интересе, „штурују са минист-

¹⁶ *Радничке новине* (у даљем тексту: РН) 12. I 1901. Радничка петиција.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто, 12. I 1902, Радничка петиција.

¹⁹ М. В у к о м а н о в и ћ, *Радничке организације*, 166; РН 12. I 1902.

²⁰ РН, 25. V и 6. VII 1902.

рима, уздају се у њихова обећања [...] у гола обећања министра полиције, која ће она откупити својим бирачким правима“.²¹ Интереси радника и занатлија разилазили су се у основној ствари. „Данас када радници најотвореније траже уништење Еснафске уредбе и израду радничког законодавства, занатлије моле министра полиције за строго полицијско испуњавање Еснафске уредбе“.²² Карактер радничких акција већ показује да су оне ослобођене „занатских илузорних тежњи и еснафских социјалистичких теорија“. Њихови захтеви су све енергичнији, а акције организованije.

Док, с једне стране, ради на изради предлога Закона о радњама, власт предузима одговарајуће мере да раднички положај погорша. Одлука Управе града Београда, о увођењу радничких књижица донета је с тим циљем. На радничком збору, који је поводом овога одржан 14. августа 1902,²³ наглашено је да се положај радника не може уредити полицијским наредбама, већ „се односи између радника и послодавца могу регулисати само законодавним мерама“. Стога се извршни одбор овлашћује да предузме мере да се и те године Скупштини упути петиција о радничком законодавству. Смиао овакве активности био је у томе да се радници широм Србије упознају са суштином захтева у погледу радничког законодавства, и да се радници у Београду и унутрашњости упозоре „да ће се раднички глас чути, раднички интереси заштити само у онолико, уколико радници буду представљали свесну и организовану снагу, способну за протест и борбу“.²⁴ *Радничке новине* су биле пуне борбених и одлучних написа. У њима се истиче да новим односима између радничке и владајуће класе треба дати и нове законске одредбе, а да је то могуће једино непрекидним радом и „наваљивањем оних који трпе од застарелости постојећих“,²⁵ у условима све јаче капиталистичке експлоатације. „Радничка петиција ове године биће не само једна тражња да се смрска једна средњевековна љуштурса, из које је ларва давно изашла, већ и један снажан протест радног народа у Србији против немарности и непажње Народног Представништва према њему.“²⁶ Да би петиција, за разлику од оних из 1898. и 1901. имало што већи утицај на јавно мњење и посланике у Скупштини, тражила се широка платформа за њено формирање и стварање солидне основе за израду Закона о радњама. Централни одбор за састављање петиције имао је задатак да на основу петиције из 1901. састави нову и с њеном садржином упозна радништво широм Србије. Стога је петиција упућена повереницима у унутрашњости да би се радници подробно упознали с њеним текстом и сакупили што више потписа.²⁷ Као реакција на ове акције, растао је отпор конзервативних снага и полицијске власти. Зборови закључивани ради претресања питања о радничком законодавству често су забрањивани од полиције, а агитаторима за прикупљање потписа у селима чињене су разне сметње.²⁸ Текст петиције припремљен за Скупшти-

²¹ АС, МНП Тф, VII, 63/905; РН, 28. I 1903.

²² РН, 31. I 1903.

²³ Исто, 10. VIII 1902.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, 27. IX 1902.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто, 5. X 1902.

²⁸ Исто, 3. VII 1902. — Збор заказан за 28. VII 1902. полиција је забрањила, па је морао касније да се одржи. »Покрет спортских радника за заштитно радничко законодавство узео је већег маха но прошле године,

ну био је састављен и штампан у *Радничким новинама*.²⁹ Њоме се тражи да се на наредном заседању Скупштине приступи измени Еснафске уредбе или изради посебног закона о радњама. Политичке прилике у земљи онемогућиле су да ова акција радника реализује. Пошто је сазивање Скупштине одлагала влада Цинцар — Марковића, петиција није ни поднета. Наредни период, до половине 1903. карактерише изванредан застој у борби за радничко законодавство,³⁰ да би оснивањем Главног радничког савеза и Социјалдемократске странке (20. јула 1903) она ушла у нову фазу. Ове две организације преузеће у своје руке целокупну акцију борбе за радничко законодавство. Већ на Првом конгресу Српске социјалдемократске странке (убудуће ССДС) и Главног радничког савеза (убудуће ГРС) представљени су темељи једне дугорочне политике за извојевање општег и обавезног осигурања радника, заштитног радничког законодавства и др.³¹ У том смислу на I конгресу ГРС донета је и резолуција којом се одлучује „да Савезна управа изради и за идући сазив Народне скупштине спреми законски пројекат о осигурању радника у болести смрти и несрећним случајевима“, и да га у име Конгреса поднесе министру народне привреде и „умоли га да пројект поднесе својој сесији Народне скупштине ради узаконења“.³²

У складу са резолуцијом донетом на I конгресу, Раднички савез је припремио представку министру народне привреде, која је требало да га упозна са тешким положајем радника услед непостојања закона о осигурању, и сходно томе, о хитности његовог доношења. Већ 1. августа 1903. године,³³ управа Радничког савеза упутила је министру народне привреде представнику у којој се захтева да се што пре изради законски пројекат за обавезно осигурање радника у болести, смрти и несрећним случајевима. Дајући анализу положаја радника при капиталистичком начину производње и образлажући потребу што хитнијег доношења поменутог закона, у представи се каже: „Нико се није побринуо да спречи рђав утицај капитализ-

али зато је већи отпор свију назадних елемената, којима не иде никако у рачун да се поправи положај радника [...]»

²⁹ РН, 5. X 1902.

³⁰ На пример, *Радничке новине*, све до јула 1903. не доносе ни један чланак посвећен овом питању. Почетком 1903. појачана је реакција и долази до прогона социјалистичке штампе. *Радничке новине*, између осталог, нису излазиле од 14. III до 13. VI 1903.

³¹ Члан 4. правила Радничког савеза изричито наглашава: »Један од главних задаћа Савеза биће да ради на установљењу општег осигурања радника у случају болести, онеспособљења, старости и немања рада, а то исто на извођењу свих одлука конгресних.« (*Рад I конгреса радничког савеза и социјалдемократске странке*, стенографске белешке, Београд 1910, 28-29).

³² Приликом коришћења овакве резолуције полазило се, пре свега од стварне потребе да се радници заштите. С друге стране, на осигурању радника се и до тада радило, иако врло мало, али се и од тога, оно што је било позитивно и што је радницима доносило извесна социјална побољшања, није спроводило у живот. И најзад, ако се и не постигне доношење посебног Закона о осигурању радника, крајњи циљ је био да се одредбе овог закона унесу бар у Закон о радњама, на коме се тада већ увелико радило (АС, МНП, Т-ф-IX, 71/904; РН, 27. I 1903.).

У програму ССДС за заштиту радничке класе тражи се: 1) Стварно национално и интернационално заштитно радничко законодавство, 5) Целокупно осигурање радника да предузме држава с тим да је учешће радника у управи меродавно. (*Први конгрес Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза*, Београд 1953, 199-200).

³³ *Радничко законодавство*, 41.

ма у томе погледу: да радионице буду здраве, да рад буде умерен, да наднице буду бар толико колико је потребно за пристојан живот. Увећање опасности, дакле, налаже неминовно и већу примену средстава за очување народног здравља и *најправилније би било да се ова средства подмирују из јавних прихода*. Ми смо, на жалост, још далеко од времена у коме ће друштво преко својих установа: државе и општина, примити на себе потпуну бригу о томе [...]

„Највећи недостатак нашег законодавства у томе погледу је: што је *узајамно осигурање остављено потпуно приватној иницијативи* [...] ово осигурање може постићи свој циљ само тако, ако буде повезано како за све раднике тако и за њихове послодавце [...]"³⁴

Полазећи од тога да је ово питање било познато законодавцу, Раднички савез је сматрао да је реално очекивати да се овакав закон и донесе.³⁵ Зато су министру упућени и Основи за пројекат Закона о обавезном осигурању радника у болести, смрти и несрећним случајевима. У њима се предвиђа оснивање фонда за потпомагање радника у болести, смрти и несрећним случајевима.³⁶

После упорног инсистирања које је у том правцу вршено, министар народне привреде, својим актом од 30. октобра 1903, доноси решење о образовању стручне комисије за израду предлога закона о обавезном осигурању радника. У ову комисију ушли су и представници Радничког савеза.³⁷ После неколико састанака комисија је „утврдила оскудицу у статистичким подацима који се односе на број радника разних занимања, њихово побољшање, осакћавање услед несрећних случајева и њихову смртност“.³⁸ Да би могла поверени посао да заврши, комисија се обратила министру за помоћ. Непосредно после тога, 25. новембра 1903, министар шаље распис свим „постојећим радничким фондовима при државним установама, повлашћеним индустријским предузећима, приватним задругама и удружењима“³⁹ да му се „у што могуће краћем року“ сакупљају најнужније статистичке податке, тако да пројекат Закона о осигурању није могао бити изнесен у току 1903. пред Народну скупштину. Комисија је успела да обави само део посла: утврдила је начела која су имала послужити за израду законског предлога.⁴⁰ Са своје стране, министар народне привреде је обећао да ће пројекат овако израђен бити поднет „у овогодишњем сазиву Народне скупштине на решење“.⁴¹ Међутим, овај посао остао је недовршен. Као што се види, 1903. година је протекла у напорима ГРС да се, у недостатку других закона, донесе закон о осигурању радника. Али ни ове ни наредних година на овом плану нису постигнути значајни резултати.

Све више се поклањала пажња питању радничког законодавства у целини; како осигурању радника у болести, смрти и старости, та-

³⁴ АС, МНП, Тф, 9, 71/904; ф, 9, 4/903.

³⁵ АС, МНП, Тф, IX, 71/904.

³⁶ Исто.

³⁷ Др Михаило Илић, Драгиша Лапчевић, Радован Драговић и Лука Павићевић; *Радничко законодавство*, 43; АС, МНП, IX, 71/904.

³⁸ АС, МНП, Тф, IX, 71/904.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Њихова суштина била је у томе да осигурање буде обавезно за све најамне раднике, да уплате дају, пола радници, пола послодавци и да се стопа уплаћивања утврди онда када буду сакупљени подаци статистички. И приватном иницијативом сакупљен је један део података и он је пре- дат математичарима на анализу.

⁴¹ *Закон о радњама с предговором; Закон о радњама и социјална демократија*, Београд 1910, 9.

ко и заштити на раду. Акција проширивања платформе радничког покрета јачањем и омасовљењем класних синдикалних организација укључивала је и сталну борбу за објашњавање значаја и упознавање радника са радничким законодавством, а, у вези с тим, и масовну подршку радничке класе у борби за његову реализацију.⁴² Како је раднички покрет ишао у ширину, тако је и интензитет борбе за радничко законодавство растао. Радничка класа је dobrим делом разумела суштину овог питања; интерес радника за сваку врсту заштите порастао је до те мере да су Раднички савез и Главна партијска управа могли да рачунају на масовну подршку организованог пролетаријата и да тако врше притисак на буржоаске владе да овом питању посвете много већу пажњу.

Пројекат Закона о радњама Милића Радовановића и акција радничке класе против његовог усвајања 1905. године

Прихвативши се обавезе да изради нови пројекат Закона о радњама, Милан Радовановић је од 1903. до краја 1904. радио на томе. Да би направио што бољи пројект, од је путовао у Аустрију, Немачку и Швајцарску, проучавао њихове законе и покушавао да их прилагоди условима у Србији. Међутим, преузимање искуства индустријски развијенијих земаља, колико је имало добрих страна, толико је крило опасност да се донесу одредбе које нису одговарале ни степену привредног развитка земље ни њеној економској снази.

Из образложења министра народне привреде Државном савету види се да је за основу овог законског предлога узета стара, већ превазиђена Еснафска уредба и да је због тога и у нови закон ушло „основно начело из старог закона: деоба на радње, које захтевају нарочиту спрему и задружну организацију и на радње за које се, истина, не тражи ни „нарочито одобрење власти“. У вези са новим пројектом каже се да је он израђен и због тога да се поред занатских и трговачких радњи обухвате и индустријске радње, које старом уредбом нису ни могле бити обухваћене. У образложењу министра народне привреде даље се каже да је професор Велике школе Милић Радовановић, радећи на овом пројекту, веома активно сарађивао са занатлијама, трговцима и индустријалцима, „тражећи од њих податке, мишљења и обавештења где год му је то било потребно и претресавши га потом, члан по члан у Занатлијском савезу и Одбору Трговинског удружења“. Али, иако се полазило од стварних прилика у земљи и потребе да се и нови односи, који су настали услед све бржег развитка индустрије и капитализма, регулишу једним новим законом, пројекат Закона о радњама је ипак задржао у основи еснафски карактер. Оно што је ново у овом пројекту и што ранија еснафска уредба није садржавала, „јер у доба када овај закон беше и не могаше бити говора о индустрији у Србији“, министар је изнео у неколико речи. Као новину он је истакао одредбе које говоре

⁴² У једној одлуци II конгреса — резолуција о синдикатима, истиче се као неопходно за јачање синдикалног покрета и успешно вођење економске борбе »да се радници упознају са радничким законодавством и да се буди савест о његовој потреби«. Уз то да Главни раднички савез, као и све синдикалне управе, прикупља потребан статистички материјал који ће допунити недостатак државне статистике. (*Синдикални покрет у Србији 1903.—1919*, Београд 1958, 43-44).

о погодбама за обављање индустријских радњи (глава X), одредбе о фабричким радницима (глава XVIII) и одредбе о обавезним задругама фабричких радника за узајамно помагање у болести (глава XIX). У односу на Еснафску уредбу, по речима министра народне привреде, нови пројекат Закона о радњама иде даље и доноси неке нове појединости. Тако се уместо еснафа предвиђају задружне организације. Увођењем комора⁴³ предвиђено је остваривање чвршћег јединства између појединих задружних организација. Новим предлогом Закона о радњама заводи се обавезна настава и ограничење радног времена, чиме се желела постићи заштита радничке омладине „од прековременог рада, од неразумног и немилосрдног експлоатисања њихове радне снаге на штрб њиховог здравља и њихова образовања“. Овим пројектом установљава се и пензијски фонд за занатлије и њихове породице. И, најзад, предвиђа се увођење инструктора радњи.

Међутим, ни овакав, како је био израђен, пројекат Закона о радњама, иако му је био циљ да измени застарелу Еснафску уредбу, која „већ одавно није у стању да обухвати и правилно регулише нити међусобне односе занатлија и трговаца према њиховим ученицима и помоћницима, нити односе према државној управи“, није одговарао друштвено-економским односима који су владали у Србији у то време. Сумњу у то изразио је и Државни савет у свом мишљењу поднетом Скупштини 8. фебруара 1905. Његова суштина састојала се у питању: да ли поменути Закон о радњама одговара постојећим привредним приликама у земљи и да ли због тога треба журити са његовим доношењем пре него што се „још темељније и свестраније не испита садање стање наших радња и не прикупе сви подаци који су потребни за разумну и корисну реформу постојеће уредбе“. Чак се јавило и мишљење да би све радње које потпадају под овај закон ваљало огласити као слободне и оставити слободној конкуренцији да их она регулише, развија и унапређује. С једне стране свима је било јасно да је Еснафска уредба одавно постала прави анархонизам и да је треба заменити новим законом. С друге стране, било је очигледно да Србија није на таквом ступњу привредног развитка да би дозволила „слободу радње“. Како је за свестварно проучавање предлога Закона о радњама и давање једног слободног суда о њему, потребно „испитати и правилно схватити многобројне односе занатства, трговине и осталих радња“, као и проучити страном законодавство, Државни савет се унеколико огрдио од оваквог предлога. Међутим, полазећи од тога „да се више не сме одлагати ова форма“, он се у начелу изјаснио за предлог Закона о радњама, инсистирајући да га у појединостима треба мењати. И он је сматрао да је нова задружна организација добро постављена и изведена на самоуправној основи, те као таква, „она даје јемства да ће се у наше радње унети нов дух и полет, а занати посебице обезбедити од тешких удараца фабричке индустрије“. Међутим, и савет у суштини стоји на становишту да задржавање еснафске организације представља гаранцију да се занатство и занатлије сачувају од капиталистичке конкуренције и разних шпекуланата. На тај начин Савет се нашао у контрадикцији. Док, с једне стране, готово препоручује слободну конкуренцију и слободне радње, дотле, с друге стране, пледи-

⁴³ Од комора, овим пројектом, предвиђено је формирање само Занатлијске и Трговачко-индустријске коморе. О радничкој комори у овом пројекту нема ни говора.

ра на задржавање у много чему старих односа, ради заштите заната и занатства.⁴⁴

Питање доношења новог Закона о радњама било је веома деликатно и значајно за целокупан привредни развитак земље, па се и међу буржоаским политичарима о томе озбиљно расправљало. Било је доста опречним мишљења и различитих ставова. За нас је најинтересантније мишљење А. Борисављевића.⁴⁵ Полазећи од значаја законског предлога и могућих последица које би настале његовим усвајањем он сматра да ће Савет учинити неопростиву грешку ако поднесени законски пројекат не врати министру народне привреде са мишљењем да се он дубље и темељније проучи „и што више прилагоди нашим приликама, јер овако гломазан и компликован какав је брзо ће изазвати потребу допуњавања и мењања, ако се уопште и да извести у пракци“.⁴⁶

Полазећи од тога да су се „економске и државне“ прилике умногоме измениле и да се нови односи не могу уклапати у старе прописе, „ма како им име променили“, он сматра да из основа промењене економске прилике претпостављају и слободу рада уместо некадашњих повластица и искључивости код занатског и трговачког реда. Устајући против принудне занатске корпорације, која, по његовом мишљењу, само кочи развој заната и потпомаже развој фабричке производње, „која туче у главу занатство, а то стога што такве корпорације својом искључивошћу спречавају удружење капитала и знања, која се у великој мери сједињавају у фабрикама“, он сматра да је због тога овај предлог много компликованији и строжији од саме Еснафске уредбе; а у неким одредбама да је чак и реакционарнији од ње. Он ту његову страну види у томе што на пример „мајсторски испит може полагати и онај који није уредно, по правилима те уредбе учио, само ако, поред пунолетства и доброг владања, докаже да је провео две године у занату за који тражи да полаже мајсторски испит“. У одредби којом се дозвољава да шегрти могу бити употребљавани и на покућарским пословима, он види могућност за експлоатацију дечје радне снаге, коју треба прецизнијим одредбама што више заштитити.

У вези с тим он износи да предлог Закона о радњама уопште не говори о становима за ученике и помоћнике, који су тако рђави и неподесни за становање, и каже да надзор над становима треба предвидети као дужност „ма кога јавног органа“. Даље указује на потребу постојања прописа о проветравању радионица и фабрика за време одмора и казни за неиспуњавање тих обавеза. У вези са одредбом о слободном уговарању рада, он сматра да држава, преко својих органа треба, да донесе прописе о уговорима који се закључују између ученика и мајстора и да брине о њиховом извршењу. Па ипак, после свега, он сматра да би, с обзиром на прилике у Србији, најбоље било оставити слободу рада, у чему он види најпогоднији начин за брз и успешан привредни развитак земље.

Констатујући да је овакав законски пројекат потребан Србији првенствено ради унапређења опалог занатства, чланови Одбора за проучавање Закона о радњама, сматрали су „да наше занатство тавори и може се рећи преживљава последње тешке дане“, и да је

⁴⁴ Стен. бел. НС, сазив за 1904, Београд 1905, књ. II, 17. II 1905, 1674.

⁴⁵ А. Борисављевић је поднео одвојено мишљење, које је заједно са мишљењем Савета поднето Скупштини.

⁴⁶ Стен. бел. НС, књ. II, 17. II 1905, 1680.

за све то крива највише држава, пошто ниједна влада, како се у извештају каже, још од доношења Еснафске уредбе није обраћала пажњу на подизање и развијање заната.⁴⁷ С друге стране, они се вајкају да су поједини слојеви тадашњег србијанског друштва, захваљујући интелигенцији коју су имали у својој средини, успели да разним притисцима утичу на владе да о питањима њихове егзистенције поведу више рачуна и да их парцијално решавају, док су занатлије остале тамо где су биле и пре педесет година.⁴⁸ На крају, они критикују мишљења која су се у то време појављивала у јавности и у Скупштини, о слободи рада, сматрајући да сву пажњу треба посветити заштити занатства и обезбеђењу њиховог стручног подмлатка.

Оно што је карактеристично за већину мишљења која смо до сада изнели јесте то да се у суштини задржавају еснафско уређење и еснафски односи, при чему се главна пажња посвећује уређењу радње, а мање унапређењу односа између послодаваца и њиховог помоћног особља, обезбеђивању повољних услова рада, осигурања и заштите на раду. Но овде је битно запазити чињеницу да је овај предлог закона о радњама довео до разводњавања оних снага које су биле за његово доношење. Трговачка и индустријска буржоазија дала је доста примедба на његов еснафски карактер. С друге стране, замерано му је што није предвидео да слободне радње и слободна конкуренција регулишу даљи привредни развој.

Што се тиче радничке класе, она поготову није могла бити задовољна предлогом Закона о радњама, који је Милић Радовановић предао министру народне привреде 12. новембра 1904. године.⁴⁹ Као прво он је у суштини задржао еснафски карактер; даље, у потпуности је занемарио потребу заштите и осигурања радника, у чему је, у ствари, и била суштина проблема. Питања која се тичу радног времена, положаја шегрта и хигијенских услова у радионицама решена су на начин који је само потврђивао неповољан положај радника и омогућавао њихову неограничену експлоатацију. Радницима није признато ни право на удруживање ни право на штрајк.⁵⁰ Основна Радничке коморе такође није предвиђено.

Полазећи од тога да предлог Закона о осигурању радника неће моћи за дуже да буде готов и да би Закон о радњама, овакав какав је радницима донео више штете него користи, Партијска управа и Раднички савез пребацили су тежиште своје активности на терен борбе против предлога Закона о радњама, желећи да се по сваку цену у њега унесу знатна побољшања. Ово је била прилика да радничка класа још једном покрене питање радничке заштите; да истакне чисто и јасно Питање Рада насупрот Питања Радња, стварну потребу заштите и осигурања експлоатисаних од опасности капиталистичке експлоатације.⁵¹ Интезитет борбе против овог предлога достићи ће највећи степен у току 1905. године, када се очекивало да ће предлог поменутог закона изаћи пред Скупштину.⁵² Смисао те борбе и њен основни задатак било је да се по сваку цену спречи да један реакционарни предлог постане законом. У том правцу одви-

⁴⁷ Исто, 28. II 1905, 1854.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ АС, МНП, Тф, VIII, 63/905.

⁵⁰ Закон о радњама с предговором, 10.

⁵¹ Исто, 8.

јале су се све акције Радничког савеза и Партијске управе. На њиховим заједничким састанцима расправљало се „на који би се начин радничка класа могла што јаче ангажовати против познатог пројекта закона о радњама“. Како се његово изношење пред Народну скупштину очекивало у најскоријем времену одлучено је, као прво, „да се одрже зборови радника по целој земљи поводом пројекта закона о радњама“.⁵³ С друге стране, социјалистички посланик др Михаило Илић добио је задатак да нападне поменути предлог у Скупштини.

Да би се српски пролетеријат мобилисао у спровођењу замишљене акције, с обзиром на то да се говорило да би пројекат Закона о радњама могао већ почетком 1905. бити изнет пред Скупштину, приступило се организовању збора на којима је радништво требало да се упозна са суштином поменутог пројекта и да му се скрене пажња да он овакав не сме ни у ком случају постати законом. Већ 9. јануара 1905. одржана је седница Радничког савеза, на којој се расправљало о методама борбе против доношења Закона о радњама.⁵⁴ На крају је одлучено, за почетак, да се у недељу, 16. јануара 1905. сазове велики раднички збор који би расправљао о питању: радничка класа и предлог Закона о радњама. За референте су били одређени, др Михаило Илић и Драгиша Лапчевић.

Од овога збора очекивало се не само да мобилише велики број радника већ и да се једном снажном манифестацијом покаже одлучност радничке класе и провери њена борбена готовост да се супротстави доношењу оваквог Закона о радњама. С обзиром на таква очекивања Главне партијске управе (ГПУ) и Радничког савета (РС), развили су живу агитацију међу радницима. *Радничке новине* су у бројевима од 12. и 15. јануара 1905, на првим страницама, писале да ће ускоро предлог Закона о радњама, који, по писању *Радничких новина*, носи нове окове радничкој класи, доћи пред Скупштину. Инсистирајући на ставу да он као такав никако не сме постати законом, *Радничке новине* позивају све раднике који станују у Београду и његовим предграђима да што масовније дођу на поменути збор.

На следећој седници Радничког савеза, одржаној 12. јануара 1905, поново је разматрано питање припрема и организације збора за 16. јануар 1905. Између осталог, на седници је примљен и нацрт резолуције коју је Раднички савез имао да предложи поменутом збору.⁵⁵

У недељу, 16. јануара 1905, у препуној сали код „Коларца“, уз присуство готово свих радничких организација, одржан је збор који је отворио Лука Павићевић, председник Радничког савеза. Први говорник је био др М. Илић, социјалистички народни посланик. Критикујући принципе на којима је Закон о радњама рађен, он је обећао радницима да ће се у Скупштини „према своме знању и према својој моћи, најенергичније заузети да овај пројекат не постане Закон, јер он носи нове окове радничкој класи“. После њега говорио је Драгиша Лапчевић, председник ССДС. Упуштајући се у суштинска питања везана за Закон о радњама и, у вези с тим, за положај рад-

⁵² Стен. бел. књ. II, Београд 1905, 1915. (сазив за 1904).

⁵³ АС, фонд ССДП, бр. 650, — Записник Главне партијске управе, седница од 16. I 1905.

⁵⁴ РН, 15. I 1905, 4.

⁵⁵ РН 19. I 1905, 3. — Овој седници Радничког савеза присуствовали су: Лука Павићевић, Драгољуб Јовановић, Вукашин Цветковић, Јевђеније Киклић, Милан Станојевић, Ранко Живковић, Лаза Јовин, Виљем Пипал, Светислав Ђорђевић, Сава Ковачевић и Милан Продановић.

ничке класе, Драгиша Лапчевић је у двочасовном говору коментари-сао готово све одредбе Закона о радњама, износећи њихове добре и лоше стране. На крају свога говора он је прочитао резолуцију, као предлог Радничког савеза, коју је збор једногласно прихватио. У њој се каже:

„Велики раднички збор одржан 16. јануара 1905. у Београду, на коме су заступљене све радничке организације, узео је у претрес предлог Закона о радњама, уколико се он односи на раднике, па је нашао:

а) да се овим законским предлогом спутава потребна слобода рада и радници организирају да слободно располажу радном снагом, а то је штетно и за интересе радничке класе и за општи културни напредак ове земље;

б) да се радничка класа немилосрдно предаје најсвирепијој експлоатацији капиталиста, а не заштићује се ни онолико, колико је то потребно и колико је држава дужна према радничкој класи учинити;

в) да је предлог законски уколико се на раднике односи, непотпун, а уколико је обухватио извесне односе — несавремен, некултуран и суров.

Констатујући, у исто време, да је законски предлог изражен у споразуму с једним удружењем наших крупних и с једним удружењем ситних капиталиста, а да се нису ни тражили ни узели у обзир захтеви толиких радничких организација у Београду и у Србији, раднички збор, као израз радничких организација, доноси ову Резолуцију:

а) Најодлучнији се протест улаже против тога што захтеви раднички нису узети у обзир при изради овога законског пројекта.

б) Позива се радништво целе Србије, без разлике на категорије занимања, да се овоме протесту придружи:

в) Ставља се у дужност посланику Српске Социјалдемократске Странке, који је у парламенту једини израз радничке класе и једини класни заступник њезин, да овај предлог законски, кад он изађе пред Народну Скупштину, подвргне неумитној критици и захтева: да се овакав антикултуран законски предлог одбаци.

Поводом овога законског пројекта, радничка класа чини ове напомене и истиче ове захтеве:

1. Маса радника је стално ангажована у земљорадњи (орачи, копачи, косци итд.), сточарству (пастири, сисари, клачи итд.), шумарству (дрвосече, јапијари, тесачи итд.), воћарству (калемари, везачи, бериоци, копачи, риљачи итд.), риболову (аласи), рударству (минери, каменоломци, копачи итд.), а како те радње пројекат не обухвата, него их нарочито изузима (чл. 4, тачка 1) то би положај радника ангажованих у тим радњама и даље остао неууређен, они би и даље остали незаштићени и били и даље предмет најдивљије експлоатације.

Радници траже право изједначавање радника ангажованих у овим радњама.

2. Предлог је из оквира надзора избацио ове радње: печење ракије, сушење шљива, израду пекмеза, млинове итд, подразумевајући их као пољопривредне радње. Али како се ови радови више не врше као кућевни послови него су се истргли из оквира рада ситних земљорадника и постали крупна капиталистичка предузећа, у којима се ангажује велики број радника, чији је положај бедан, услови рада зверски, а несигурност живота у најпунијој мери, то радници траже: да се и радници на овим пословима потпуно изједначе с радницима других категорија.

3. Пројектом су изузетне из оквира одредбама овога закона радионице државне, општинске и акционарске; према томе, и одредбе које би се односиле на раднике и услове рада не би важиле за те радионице.

Међутим, иако се државне, општинске и акционарске радионице издвајају од приватних предузећа, треба прописати одредбе за поправку положаја радничког. И како државне, општинске и акционарске радионице треба да претходе приватним радионицама у погледу бољих награда, скраћивања радног времена и услова рада,

то радници траже, да се у закон унесу такве одредбе које ће то учинити.

4. По пројекту се издвајају покућари, надничари итд. (чл. 95, тач. 2) од особља које се сматра за раднике; према томе, пројекат избацује и сва ограничења експлоатације над тим категоријама радника и оставља их под старим, неуређеним односима.

Радници траже: да се и ови и све категорије радника изједначе и да се укине уредба о слугама.

5. Предлогом се великом броју радника спречава рад без дозволе полицијске. Изриком се помињу носачи, чистачи, ђубретари итд. Полицијска ограничења су атак на право радниково да своју радну снагу продаје и да отуда живи; с тога се тражи укидање свих ограничења, која би правила сметење радницима.

6. Питање ученичко пројектом је постављено на врло несрећну основу: ученици су послодавцима предати без икакве потребне заштите и контроле. Радници траже:

а) Да се за ученике у свима занимањима могу узети деца само по навршетку 14 година.

б) Да поједине организације послодавачке решавају ученичко питање заједно с организацијама радничким, прописују услове рада, време учења, стопу награде итд.

в) Да послодавци плаћају ученицима награду најмање толику, колико им је потребно за стан, огрев, осветлење, одело, обућу, храну и тд.

г) Да у индустријским предузећима, у којима је машински рад, и оним радњама, у којима без претходног спремања радна снага одмах налази примене и доноси користи послодавцу, ученика не може бити;

д) Ученици се не могу употребљавати на друге послове, осим на оне које изучавају.

7. Задовољавање испита за раднике као услов да могу добити рада, не само да је материјално пумпање радника, него и једна од великих сметњи за радничку класу; међутим, испитима се ништа не добива за техничку спрему радника; нити им се испитима осигурава сталан посао, пошто добивање посла ни у колико не зависи од испита и еснафских сведочанстава. Радници одлучно устају против завођења испита, које могу допустити само за машинисте и сличне раднике, чија се способност мора да испита пре него што им се повере толики животи радника, који би били унесрећени или уништени неспособношћу машинисте да рукеју машином.

8. Захтева се за све раднике дан највише од 8 часова.

9. Прековремени рад не допушта се чак ни са извесним повишењем награде.

10. Да се забрани ноћни рад, осим за какве индустријске гране, које по својој природи, из техничких разлога јавног благостања, иказују ноћни рад. У том случају да се ноћни рад плаћа дупло.

11. За све раднике тражи се непрекидни одмор најмање 36 часова. У том погледу да се не праве изузеци ни у једној грани радње, сем у саобраћају и сличним пословима, где прекида не може бити; али у тим пословима да се радницима на смену даје овај недељни одмор.

12. Рад на акорд (не парче) и рад код куће не допушта се. Послодавци, који би неговали ту врсту рада, да се казне.

13. Обострани откази да се врше на 14. дана. Откази се врше при недељним исплатама. Ако послодавац без отказа отпусти радника, дужан му је исплатити зараду за 14 дана уназад.

14. Исплата радничких зарада да се врши редовно суботом, и да се забрани плаћање тантузима, признаницама, упутницама, храном и станом.

15. Да послодавци не могу у својим радионицама и фабрикама заводити казне, нити их на раднике примењивати.

16. Послодавци не могу у својим радионицама и фабрикама прописивати такве правилнике, који би били у опреци са законом и тарифним уговором закљученим са радничким организацијама.

17. Радницима се не могу за наплату дугова њихових и потраживања општинских и државних чинити обуставе веће од 1/4 зараде. Порез се обуставља недељно сразмерно. За сваку обустављену суму радник добива пуноважну потврду.

18. Да се забрани ометање или утицање на раднике од стране њихових послодаваца у погледу на њихово политичко опредељење. Радници се ослобађају рада за време које им је потребно да своје гласачко право употребе.

19. Ујемчити да послодавац не сме радника не само на послу него и кад иступи из рада, ни на који начин: речју или писањем, омаловажавати или му сметати да се на друго место погоди. Радник иначе има права да тражи оштету по грађанском закону.

20. Завођење радничких књижица, које би издале полицијске власти или послодавачке организације, потчињава раднике самовољи и суровости послодаваца и дотичних органа, смета радницима да слободно располажу својом радном снагом и подвргава их безотпорној експлоатацији. Радничке књижице сметају слободном кретању радника и њиховом самоопредељивању у располагању својом радном снагом. Стога радници одлучно одбијају увођење радничких књижица.

21. Да радницима као и до сада издају легитимационе карте њихови синдикални савези. Завођење легитимација полицијских и послодавачких организација да се не допушта.

22. Да се у радионицама и фабрикама обавезно заведу хигијенски услови на научном основу и да се изведе осигурање постројења у пуној мери, како би се сачувало здравље радника и обезбедити њихови животи.

23. Ради бољег усавршавања ученика да се успоставе ученичке школе, у којима ће се, с погледом на њихову практичну примену, предавати знања које имају непосредне везе са занатством, трговином и индустријом. Часови се неће држати недељом, празником и вечером. Ученици неће школе похађати на уштрб свога одмора, него ће се на рачун радног времена часови држати. Школовање да буде бесплатно и сви трошкови за ове школе и све потребе школске за ученике да пауу на терет државне касе.

24. Уместо појединачних уговора између послодаваца и радника, радници траже обавезно закључивање колективних уговора, који би у име радника утврђивали раднички синдикат с послодавцима или с послодавачким организацијама.

25. Да радници буду власни обуставити рад (ступити у штрајк) само по одлуци свога синдикалног савеза. Штрајкаче не сме нико нагонити да се врате обустављеном раду. Власт ивојска не смеју посредовати ни у ком облику. Војску, осуђенике и раднике из својих радионица држава да не сме упућивати у фабрика и радионице у којима је штрајк објављен.

26. Да се обезбеди радницима пуно право коалиције и да се њихови синдикални савезе признаду као представници свих радника; да синдикални савези колективно представљају раднике и према послодавцима и послодавачким организацијама, према којима да стоје у правом погледу на равној ноzi и према држави, да заступају раднике, заштићују њихове интересе, чине преговоре, закључују уговоре, руководе штрајковима итд.

27. Приватна лица да не могу установљавати посредништва за набавку рада и радника, него да синдикални савези оснују Берзу Рада, којом би они аутономно руководили. Потребан трошак за одржавање Берзе Рада да плаћа држава.

28. Спорове између послодаваца и радника да расправљају изборни судови. У суд да бирају по пола чланова радничке и послодавачке организације. Представници судова на смену да буду чланови радничких и послодавачких организација по њиховом заједничком избору.

29. Да се установи радничка канцеларија, која ће прикупљати радничку статистику, водити рачуна о надзору који ће се вршити над свима индустријским и занатским предузећима и трговачким радњама и испитивати и регулисати радне односе у вароши и селу.

30. Да се заведе строга стручна инспекција, која ће мотрити на вршење законских одредаба у радњама и фабрикама. Периодично да се образују за ову сврху и анкете с меродавним учешћем радничких организација.

31. Да се установи радничка комора, која ће се старати за поправку положаја радничке класе и мимо које се не могу издавати прописи, наредбе и одредбе, које би се на раднике односиле. Ко-

мора да буде самоуправна установа, а чланове коморе да бирају синдикални савези.

32. Целокупно осигурање радника да предузме држава с тим, да је учешће радника у управи меродавно. Осигурање да буде опште, за све раднике. Осигурања по појединим предузећима да се нипошто не допусте.⁵⁶

После усвајања резолуције, на предлог Д. Лапчевића, збор је, на основу закључака седнице ГПУ, која је одржана истог дана (16. јануара), као и на основу резолуције са овога збора, донео одлуку да се у целој Србији одрже протестни зборови против пројеката закона о радњама и позове „све радништво да се солидарише са резолуцијом београдских другова“. У том циљу, главна партијска управа и Раднички савез већ су 19. јануара објавили у *Радничким новинама* апел свим партијским и синдикалним организацијама, као и свим радницима у Србији, да што хитније сазивају радничке зборове и на њима подвргну критици предлог Закона о радњама.⁵⁷ Због озбиљног приступа проблему, критике предлога Закона о радњама и поруке осталим радницима, овај збор је представљао само почетак једне широке акције радничке класе Србије у борби против оваквог предлога Закона о радњама. Непосредно после његовог одржавања почели су стизати телефонски поздравни збору, у којима се пружа подршка радницима Београда и изражава потпуна солидарност са њиховом акцијом и нада у добар крајњи исход борбе.⁵⁸

Политички живот у Србији тога времена био је веома динамичан. На једној страни све масовнији покрет радничке класе која с временом иступа много организованије и све битније утиче на карактер и судбину Закона о радњама. Решеност радничке класе да борбом извојује своја права јасно се испољава пружањем активне подршке резолуцији са збора од 16. јануара 1905. године.⁵⁹ На другој страни, жива политичка активност развила се у Народној скупштини да се предлог Закона о радњама што хитније изнесе пред ово законодавно тело, утолико пре што се пронела вест да ће се за 10 до 15 дана завршити рад Скупштински.⁶⁰ Народни посланик Драгутин Пећић, хватајући се за министрову реч да ће Закон о радњама још на истој скупштинској седници бити готов и поднет на решење, а у исто време желећи да он стварно што пре угледа свет, на седници Скупштине 3. фебруара 1905. инсистира да му министар одговори да ли мисли да поднесе Скупштини на решавање предлог Закона о радњама, и зашто га већ раније није поднео, наглашавајући уз то да је тај пројекат постао предмет опште пажње „своју стаљежа нашег народа“ и да се сви интересују за његову судбину. Министар Светолик Радовановић одговорио је да је пројекат Закона о радњама одавно готов и да се већ скоро два месеца налази на разматрању у Државном савету,⁶¹ уверавајући посланике да ће га, чим добије законски предлог са мишљењем Државног савета, изнети пред Скупштину.⁶² И стварно, после четрнаест дана, на основу краљевог

⁵⁶ Д. Лапчевић, *Раднички захтеви и предлог закона о радњама; Преглед закона о радњама из 1905* (РН, 19. I 1905).

⁵⁷ РН, 19. I 1905.

⁵⁸ Исто. — Први телеграми су стигли из Ваљева, Обреновца и Шапца.

⁵⁹ АС, МНП, Тф, VIII, 63/1905.

⁶⁰ Стен. бел. НС сазив за 1904, Београд 1905, 3. II 1905, књ. II, 1390 (дискусија Драгутина Пећића).

⁶¹ Он је изнео да се Закон о радњама налази пред саветом на разматрању од 5. XII 1904. год.

⁶² Стен. бел. НС, 3. II 1905, књ. II, 1390.

указа, министар народне привреде подноси Скупштини на разматрање предлог Закона о радњама заједно са мишљењем Државног савета.⁶³

Пошто су посланици упознати са свим материјалима, председник Скупштине је рекао да ће предлог Закона о радњама упутити одсецима на даљи рад. У вези с тим изабран је и одбор за проучавање Закона о радњама, коме је предлог дат на даљи поступак. Одбор је брзо завршио посао (25. фебруара 1905) и већ на седници од 28. фебруара 1905. његов извештај је поднет Скупштини на усвајање. Али како Скупштина тада није одредила даљи поступак у погледу Закона о радњама, народни посланик Веселин Милекић, на седници од 1. марта 1905, затражио је од председништва Скупштине да се за наредну седницу стави на дневни ред и Закон о радњама, „те, ако ништа друго, оно бар да се г. министар изјасни када ће тај пројекат доћи на решавању“. Скупштина се сагласила с овим предлогом, па је Закон о радњама увршћен у дневни ред за наредну седницу (2. марта 1905.) Међутим, и на тој седници није разматрано питање Закона о радњама, па је одложено за још једну седницу. Како је то била последња седница у сазиву за 1904. годину, свима је било јасно да се предлог неће моћи разматрати у овом скупштинском заседању. Стога је група посланика заинтересованих да се поменути предлог Закона о радњама што пре изнесе на решавање, искористила право које им даје члан 103. Закона о пословном реду у Народној скупштини и затражила да се предлог Закона о радњама огласи за хитан и поднесе на решавање првој седници наредног скупштинског сазива.⁶⁴ Скупштина је прихватила предлог као умесан, али, по пословнику, о њему се није могло решавати на овој седници. На истој седници краљ је својим указом распустио Скупштину до следећег сазива за 1905. године, па је питање доношења Закона о радњама одложено за период од седам месеци.

После распуштања Скупштине (у марту 1905.) на фронту борбе за доношење Закона о радњама завладало је привремено затишје. Директних супротстављања и дуела није било; свако је гледао свој посао: влада, како да изврши што боље припреме и сондира терен да Закон о радњама што лакше прође у Скупштини; радничка класа, како да се најбоље организује и припреми да онемогући његово изгласавање.

И на једној и на другој страни вршиле су се озбиљне и ужурбане припреме да би се што лакше остварио постављени циљ. Нови министар народне привреде, Милорад Драшковић, који је на овом положају заменио Св. Радовановића, одмах је образовао комисију за израду законског пројекта Закона о радњама, која је имала задатак да већ готов предлог, са примедбама и изменама које је доставио Државни савет, редигује, поправи и припреми за јесење заседање Скупштине у оквиру 1905. По завршетку рада комисије, он је готов пројекат поднео поново Државном савету на мишљење. Пошто је све ово обавио, надајући се да ће Савет на време завршити свој део посла, Драшковић је мирно чекао сазив Скупштине, да пројекат поднесе на разматрање.⁶⁵ С друге стране, и међу радницима се осетио жив покрет. У складу са поменутом програмском оријентаци-

⁶³ Исто, 17. II 1905, 1651.

⁶⁴ Исто, 3. III 1905, 1915. — Овај предлог је на седници од 3. марта поднела група посланика: Веселин Милекић, Максим Сретеновић и Урош Ломовић.

⁶⁵ Стен. бел. НС, сазив за 1905, Београд 1906, књ. III, 28. I 1906, 1482.

јом, партија и синдикат су предузели многе конкретне мере и акције како би радничка класа што спремнија дочекала изношење предлога овог закона пред Скупштину. У тим обостраним припремама и живој активности дошао је и 1. октобар 1905, дан када је одржан први припремни састанак Скупштине, после чега је ова наставила са редовним радом.

Сазвана у редовни сазив за 1905, Скупштина је већ на првој редовној преподневној седници од 3. октобра 1905. обратила пажњу посланика на најпрече послове којима ће се бавити у наредном периоду. У својој престоној беседи, краљ је истакао да су основни политички закони углавном донети на основу новог Устава, да неки закони, иако су хитни, морају да сачекају извесно време, али да ће зато „поглавиту пажњу садашњег законодавства Влада обратити на потребе боље привреде и радиности, лакшег саобраћаја, сигурнијега кредита, правилнијега финансирања, исправније државне администрације и савршенијега наоружања“. Износио мишљење да законе треба доносити према целисходности и реалним могућностима, краљ је истакао да ће влада прво изнети оне законе који су већ готови или су у току рада. Поред тога, он обраћа нарочиту пажњу на потребу доношења оних закона којима ће се задовољити „осетна потреба у заштити наше пољске привреде, заната и трговине“. У тој групи закона међу првима он помиње Закон о радњама и Закон о фондовима за накнаду штете од града и помора у стоци.⁶⁶

По свему судећи, влада је овога пута озбиљно схватила свој посао, па је краљ тог истог дана, на поподневној седници Скупштине (3. октобра 1905), на предлог министра народне привреде, а по саслушању Министарског савета, поднео указ којим овлашћује министра народне привреде Милорада Драшковића да Народној скупштини, у редовном сазиву 1. октобра 1905, може поднети на решавање предлог Закона о радњама. Пошто је Скупштина примила к знању краљев указ, предлог Закона о радњама требало је да се упутити одсецима на разматрање. Ради тога је из свих одсека изабран је по један члан у Одбор за Закон о радњама. После тога седница је завршена, а председник Скупштине је за наредну седницу предложио читање пројекта Закона о радњама.

На седници од 4. октобра 1905, секретар Скупштине Михаило Радивојевић прочитао је посланицима предлог Закона о радњама, после чега је, па протоколу, требало прочитати и мишљење Државног савета. Међутим, пошто Савет није у одређеном року доставио Скупштини своје мишљење, председник Никола Николић предложио је да се и без мишљења Савета поменути пројекат упутити одсецима ради проучавања и припреме за скупштинску дебату.⁶⁷

Придржавајући се краљеве приступне беседе, влада је журила да у првом налету презентира скупштини што већи број законских пројеката. Само на другој и трећој седници 3. октобра 1905. стављена су на дневни ред три законска пројекта: Закона о радњама, Закона о стечају и Закона о ванстечајном судском равнању. Да би се ово постигло, седнице су заказиване пре и после подне, па је социјалистички народни посланик Драгиша Лапчевић ставио примедбу да због таквог темпа рада Скупштине посланици немају довољно времена да размотре све законске пројекте, поготову „ако се жели да предмети пред Народну Скупштину излазе и буду, добро про-

⁶⁶ Стен. бел. НС. Београд 1905, књ. I, 3. X 1905, 3.

⁶⁷ Исто, 4. X 1905, 31.

учени, претресени и савесно оцењени“.⁶⁸ О истој ствари дискутовао је и други социјалистички посланик, Милан Маринковић.⁶⁹ Међутим, он је био нешто конкретнији. И он сматра да овакав рад Скупштине не пружа готово никакве могућности посланицима да се припреме за дебате о појединим законским предлозима, па закључује да је такав рад штетан исто толико као да се ништа не ради. Као пример он наводи пројекат Закона о радњама, који, по њему, тражи дубоку студију и пажљиво припремање, а не да се о тако важном закону решава на брзину. Обраћајући пажњу на чињеницу да су поједини посланици тражили да се овај пројекат огласи за хитан и да се сада у том духу и ради, са жељом да се Закон о радњама „тако брзо [...] прошверцује“, Маринковић наглашава како по граду кружи верзија да је министар пожурео са изношењем овог закона под притиском чаршије. Полазећи од овога, он оптужује скупштинску већину да на тај начин жели да онемогући правилно проучавање и расправљање о томе предлогу. Он даље тражи од Скупштине да се бар овај закон не прими овако како га је влада поднела, а на посланике апелује да цео закон узму озбиљније у разматрање и дају могућности да га Социјалдемократска странка проучи „према материјалу и гледишту“, које она има као странка која заступа интересе радничке класе. Међутим, добацио је он „господи из већине“, ако се мисли да овај закон треба само изгласати без озбиљне и детаљне анализе, „ми вам напомињемо да ћемо све могуће употребити да се овај закон тако брзо не прошверцује“.⁷⁰

На ове принципијелне примедбе и захтев да се овакав предлог не прими, већ да се на њему озбиљније ради, председник Скупштине је одговорио: „Закони се не праве у Скупштини, него они треба да буду израђени ван Скупштине, тако да скупштина нема много шта на њима да ради [...] Ако ви, г. посланиче, имате принципијелних напомена, онда ви то можете изнети, кад дође на ред, и то вам нико нити хоће нити може кратити, нити ће когод штети да ово прошверцује.“

После овога социјалистичким народним посланицима у Скупштини није остало ништа друго него да чекају да се поведе дискусија о пројекту Закона о радњама, па да они, са своје стране, учине све што је у њиховој моћи да закон не прође у Скупштини.

Док је у Скупштини владало затишје, у очекивању да се Закон о радњама изнесе на дебату, Главна партијска управа и Главни раднички савез су међу радницима развили живу активност, припремајући их преко штампе и конкретних акција (зборови, конференције и др.) за веће манифестације, које су се очекивале у случају да влада покуша да у Скупштини изгласа Закон о радњама.

Ступци радничких листова били су препуни одлучних и борбених чланака у којима се изражава „најодлучнији протест против тог некултурног пројекта, а уједно и готовост да ће се до краја жртвовати у борби против њега“. Уверене у оправданост борбе српског пролетеријата, *Радничке новине* су писале: „Радници су решили да

⁶⁸ Стен. бел. НС, 4. X 1905, 30.

⁶⁹ У изборима за Скупштину, у сазиву за 1905, од представника радничке класе, за народне посланике изабрани су: Драгиша Лапчевић и Милан Маринковић, који су већ на почетку свог рада у Скупштини морали да се боре против предлога Закона о радњама који је 4. X 1905. поднет Скупштини на разматрање.

⁷⁰ Стен. бел. НС, 4. X 1905, 32.

се потпуно заложу у борби против тог предлога, да се као класа за коју буржоазија неће ни да чује ухвати у коштац са државом [...]»⁷¹ Тако се са терена ограничене акције против предлога Закона о радњама постепено прелази на терен класних односа, преносећи напад на буржоаски систем владавине и буржоаску државу. Сва снага младог, још недовољно организованог покрета била је усредсређена на обарање законског предлога којим се бесправни положај радничке класе и неисцрпна експлоатација њене радне снаге не само задржавају него се и законом легализују.

После радничког збора у Београду (9. октобра 1905) Србију је захватио талас зборована, на којима су радници осуђивали предлог Закона о радњама и са којих су слали Скупштини резолуције, захтевајући да се поменути предлог или одбаци или измени у корист радничке класе.⁷² Том приликом је коначно дошло до „раздвајања фронта занатлија и фронта радника“, тако да, насупрот радничким напорима да се Закон о радњама одбаци или поправи, занатлије упорно траже да Скупштина што пре приступи изгласавању поменутог предлога.⁷³ Учесталост зборована, и са једне и са друге стране, и супротност интереса који су се при том испољавали доводили су врло често до отворених међусобних сукоба, што је политичку атмосферу у земљи чинило нарочито напетом. Заплашени оваквим развојем догађаја неки буржоаски политичари су инсистирали у Скупштини да се поменути предлог што пре изнесе на разматрање и усвајање.

И овога пута се показало да су позиције свих заинтересованих јасно одређене са чисто класног становишта. Занатлије траже да се задржи већина одредаба из Еснафске уредбе и да се занатска радност што више заштити. Државни савет је предлагао знатне измене предлога Закона о радњама и изражавао скептицизам у погледу његове либеризације. Скупштински одбор за проучавање предлога сматрао је да „овакав закон треба да унесе више реда у привредна занимања наше земље и да нарочито омогући слободан развитак приватне иницијативе и љуске делатности“.⁷⁴ Представници младе буржоазије, полазећи са позиција несметаног развитка капитализма, сматрају да Закон о радњама, онако како је израђен, не одговара савременим потребама привредног развитка земље и да је у целини прилагођен посебним тежњама занатлија. Радничка класа појављује се са захтевима за уношењем у закон одредаба о обавезном осигурању радника и заштите на раду. Ову лепезу противречних мишљења и интереса није било лако усаласити, па се министар Драшковић, и поред тога што је предлог оглашен за хитан, није журио да га изнесе на разматрање.⁷⁵

⁷¹ РН, 8. X 1905.

⁷² Такви захтеви стизали су Скупштини 12, 13, 14, 15, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 29, и 31. X, као и 3, 4, 7 и 10. XI и 1, 7 и 15. XII 1905. — Радници Лознице, Шапца, Младеновца, Пожаревца, Ваљева, Чачка, Пирота, Пожег, Београда, Зајечара, Књажевца, Обреновца, Крагујевца, Лесковца, Јагодине, Ниша, Смедерева итд., тражили су од Скупштине да се предлог одбаци или поправи у корист радничке класе.

⁷³ На седницама Скупштине од 9, 13, 16, 21, 27, 28, 29, 31. X, 1, 7, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 22, 26. XI и 3. и 15. XII 1905, занатлије траже од Скупштине да што пре приступи решавању закона о радњама.

⁷⁴ АС, МНП, Тф, VIII, 63 — 1905.

⁷⁵ Стен. бел. НС, сазив за 1905, књ. I, 393. — Он је сматрао да су најпречи интереси »највеће масе — земљорадничке која чини 85% српског становништва [...] Кад намиримо бар донекле бригу тих 85% становништва, прећићемо да бринемо бригу и оних 15%.«

Такву ситуацију искористила је Српска социјалдемократска партија. Пошто се у Скупштини није могло очекивати ништа добро у вези са Законом о радњама, партија је решила да још једном покрене радничку класу и да изласком радника на улице манифестује своје неслагање са предложеним пројектом. У то време међу оргарнизационим радницима све је више сазревало сазнање да снага пролетаријата и његове партије није само у парламенту („у њему је снага буржоазије“) и да радници имају једино на себе да се ослоне. Било је очигледно да број социјалдемократских посланика у Скупштини није пресудан чинилац који приморава буржоазију да чини уступке у корист радника, већ да је то број свесних пролетера који су готови да „споља са улице изврше притисак на државну власт“. Мисао да у класној свести и радничким организацијама лежи снага радничког покрета, и да су „оне [...] најмоћније и једино оружје у борби за коначно ослобођење радничке класе и увођења социјалистичког друштва“, дошла је до пуног изражаја у великој радничкој демонстрацији, одржаној у Београду 20. новембра 1905. године.⁷⁶

Демонстрација је била веома добро организована и изведена. Велика маса радника, која је дисциплиновано кренула према народној скупштини, остављала је утисак непрегледне реке људи, која се морала поштовати. Дошавши пред Народну скупштину, у броју који до тада није виђен у Београду, из масе радника издвојили су се раднички представници и пошли к министру председнику, који их је примио у присуству осталих чланова кабинета. Испред радничке делегације, Лука Павловић је прочитао припремљену изјаву о томе да се поднесени предлог или одбаци или да се потпуно напусте начела по којима је израђен.⁷⁷ На изјаву министра председника Стојановића да влада мора подједнако да штити интересе свих грађана,⁷⁸ Лука Павићевић је окупљеним радницима говорио да се неће дозволити „да наша класа пропада за рачун нешто занатлија“ и да одговор владе како ће се старати да тим законом угоди и радницима, и занатлијама, и капиталистима, не значи ништа. „Радници су данас показали да су сложни и шта све могу. Овога пута смо показали колико нас има, први идући пут, на позив Партије и Савеза, па било то празничким или радним даном, треба да покажемо колико можемо.“⁷⁹ После одржаног говора радници су се у миру и најбољем реду разишли кућама.

Свест радника и њихова организованост овог пута су дошле до пуног изражаја. „Општи утисак ове демонстрације је био врло добар. Раднички свет је показао и пуно свести, и пуно дисциплине, то му може служити на част.“ Овом демонстрацијом завршена је једна од првих, у историји радничког покрета Србије, грандиозних манифестација пролетаријата. Она је значила природан наставак развитака једног покрета који је све одлучније ступао у врлог борбе коју је капиталистички развитак наметао радничкој класи. „Оно што можемо сматрати као важан добитак, јесте драгоцено сазнање које се и овом приликом сјајно потврдило: да су сви ти људи свесни притиска које буржоазијско друштво над њима врши, да су готови да

⁷⁶ О овим демонстрацијама аутор је опширно писао у свом чланку: *Акција радничке класе у Србији у вези са доношењем Закона о радњама до 1905. године*, Зборник радова Токови револуције I, Београд 1967.

⁷⁷ РН, 23. XI 1905.

⁷⁸ *Политика* 21. XI 1905; *Застава* (Нови Сад) 22. XI 1905.

⁷⁹ РН, 23. XI 1905.

поведу пролетерску борбу у свима њеним разноликим облицима, а против експлоатације уопште.⁸⁰ Овај иступ пролетеријата чини прекретницу у даљем развоју овог питања. „Радничка класа је истакла своје захтеве на најсилнији начин; она је дала доказе о својој решености да се за њих бори; њена је агитација била непрекидна, обавештење маса најпотпуније, и због тога није више било могуће водити рачуна о свима другим интересима и обзирима, само не о интересима оних којима је законска помоћ најпотребнија.“⁸¹

Акција пролетеријата је, између осталог, пореметила планове владе, тако да ова није успела да предлог Закона о радњама изнесе на дневни ред Скупштине, већ је његово разматрање морала одложити за боља времена. Самосталска влада, која је врло често самоуверено изјављивала да ће, и поред свега, изнети Закон о радњама пред највише законодавно тело, овога пута је морала попустити, не усудивши се да то и учини.

Нови пројекат закона о радњама Косте Стојановића и покушаји да се изгласа у скупштини (1906—1909)

Пошто је једном одложено расправљање о пројекту Закона о радњама, влада није могла лако да покрене да се о њему поново решава. Она то није могла из неколико разлога. С обзиром на слабу парламентарну већину у Скупштини, положај самосталске владе био је пољуљан; њена оставка се сваког часа очекивала. Поред тога, она је у кратком року имала да решава крупне државне проблеме, тако да ни објективно није имала времена да се враћа на Закон о радњама. Пред таквим околностима судбина овог закона била је веома неизвесна. Поред тога, цела 1906. протекла је у тражењу једне стабилне владе која би за дужи период могла да води државне послове. Међутим, већ у априлу 1906. самосталску владу заменила је радикалска влада Николе Пашића, која ће до краја године да реши неколико важних питања из спољне и унутрашње политике, тако да ће се на доношењу Закона о радњама почети озбиљније да ради тек почетком 1907. године.⁸²

Ваља истаћи да је и током 1906. било неких иницијатива за доношење Закона о радњама; њих су покретале углавном занатлије. Незадовољни расплетом догађаја око Закона о радњама из новембра 1905. године, занатлије су на Занатлијској скупштини у Јагодини донеле резолуцију којом је одлучено да се занатлије из целе земље сакупе у Београду и да од Народне скупштине захтевају да донесе Закон о радњама. Међутим, овај протест занатлија није могао битно да утиче на став владе па је предлог Закона о радњама још чекао у одбору Скупштине. Занатлијама се очигледно журило, па је народни посланик Милан Миладиновић, у њихово име упутио 24. јануара 1906. министру народне привреде Милораду Драшковићу, питање мисли ли он да поднесе Закон о радњама „на узаконење у Скупштини, још ове Сесије, или не?“ Поред тога он изражава своје

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Закон о радњама с предговором; закон о радњама и социјална демократија, Београд 1910, 11.

⁸² Димитрије Ђорђевић, Царински рат Аустро-угарске и Србије 1906—1911, Београд 1962, 221; Стен. бел. НС, сазив за 1905, књ. III 3. III 1906, 1681, 1691.

чуђење што се законски предлог још налази пред одбором који је Скупштина изабрала крајем 1905. године. Сматрајући да се доношењем Закона о радњама неоправдано одуговлачи, он је упозорио министра да би то неоправдано одуговлачење могло да и српске занатлије доведе до уверења о потреби да се спроведе резолуција јагодинске Занатске скупштине да се све занатлије из целе Србије сакупе у Београду и од Народне скупштине затраже да донесе овај закон.⁸³

Одговарајући на постављено питање, министар Драшковић је, на седници од 28. јануара 1906, самоуверено рекао да је одбор који ради на Закону о радњама при крају посла, тако да ће његов извештај „ако не сутра, а оно за прекосутра [...] ставити на дневни ред; и тај закон може бити решен ако Скупштина буде у могућности да ради“. По свему судећи, чини се да је рад на њему почео већ почетком 1906. године. Међутим, политичке прилике у земљи нису дозволиле да се тај посао тада и заврши. Већ сама изјава министра Драшковића о томе да ће бити решен ако Скупштина буде у могућности да ради, наговештавала је да ће у раду на пројекту Закона о радњама бити тешкоћа.

Међутим, док је предлог Закона о радњама стајао у скупштинском одбору, а нови министар народне привреде Коста Стојановић изражавао добру вољу да формира нову комисију која би извршила ревизију Закона о радњама, Српска социјалдемократска партија је предузела све мере да се, поред неких парцијалних решења, која ће се тражити у Скупштини, настави и акција у вези са Законом о осигурању радника, за чију је израду још 1903. била изабрана комисија у министарству народне привреде, у којој су били и чланови Главног радничког савеза, али која није завршила посао. У том циљу, октобра 1906, Драгиша Лапчевић, као народни посланик, поставља питање министру народне привреде да ли је израђен нацрт закона о осигурању радника.⁸⁴ Двадесет трећег октобра 1906. министар је одговорио да је комисија из 1903. израдила нацрт Закона о осигурању радника, али да се даље од тога није отишло, рекавши уз то да је наредио да се ова комисија опет састане и поднесе му готов законски пројекат.⁸⁵ Задовољивши се одговором министра и његовим обећањем да ће убрзати рад на измени поменутог закона, Лапчевић је у својој дискусији замолио министра „да скрене пажњу на то да бар један већи део одлука осигурања радника у пројект закона уђе“.⁸⁶

Поред тога, у то време је било актуелно и питање општег законског осигурања радника у коме би држава носила основни део трошкова. Поред радничких организација, у чијем је раду ово питање заузимало веома значајно место и изазивало свакодневну живу дискусију, Народна скупштина је такође била форум на коме је о осигурању радника много расправљано. У већини случајева иницијативу је давао социјалистички народни посланик у Скупшти-

⁸³ Стен. бел. НС, сазив од 1. X 1905, до 19. IV 1906, 28. I, 1906, 1482, књ. III.

⁸⁴ Стен. бел. НС, сазив за 1906, Београд 1906, књ. I, 4. X 1906, 26.

⁸⁵ Исто, књ. II, 23. X 1906, 879. — Том приликом он је рекао: »Ја изјављујем, да ћу, чим комисија доврши свој посао, гледати да у свему што закон прописује поступим како треба и тај предлог пред скупштину изнесем.«

⁸⁶ Стен. бел. НС, књ. II, 23. X 1906, 879.

ни. Како се, и поред рада на конкретном решавању питања осигурања и доношења Закона о осигурању радника у случају болести, смрти и старости, још увек упражњавала пракса парцијалног решавања питања осигурања радника оснивањем болесничких, пензионих и других сличних фондова, који су одузимали велики део радничких зарада, а од којих радници нису могли имати веће и трајније користи. Драгиша Лапчевић је критиковао овакав начин решавања овог питања. Он је истакао да се сви фондови за осигурање радника могу одржати само ако обухвате све раднике, „целокупну радну снагу у целој земљи, и када држава буде основа, даде темеља, и кад га држава својим средствима одржава“ или кад већим делом учествује у осигурању радника.⁸⁷ Образлажући зашто осигурање радника у појединим фабрикама фондовима није подесно, он је изнео његове две лоше стране. Прво ниједан не може обезбедити средствима које радници одвајају; друго у случају да напусте једну фабрику, радници аутоматски престају да буду чланови тога фонда у који су годинама улагали.⁸⁸ Иста гледишта о питању осигурања радника имали су и неки буржоаски политичари, само с том разликом што је њихова полазна основа била другачија. Полазећи од интереса послодаваца и брзог развитка индустрије, они су сматрали да осигурање радника не сме да буде сувише скупо, „да је немогућа свака индустрија.“ Међутим, суштина је била у томе да се капитал фабриканата не улаже у осигурање радника са мотивацијом да се на тај начин умртвљује капитал „који треба да је уложен у народној индустрији.“ Стога и они заступају мишљење да осигурање мора бити постављено на што ширу базу и да га треба што пре решити, како касније, у условима развијене индустрије, не би дошло у сукоб са интересима индустријалаца.⁸⁹

Из свега се види да су општи услови погодовали развијању акције за доношење Закона о осигурању радника, без обзира на уске класне и материјалне интересе одређених политичких групација. Убрзани развитак индустрије објективно је избацио на површину проблем осигурања и заштите радника, па је и међу грађанским политичарима све више преовладало мишљење да ово питање треба решавати благовремено, како би се, са све бржим темпом напредовања индустрије и све већим инвестиционим улагањима у модернизацију њених капацитета, избегли сукоби између радника и послодаваца. Тај моменат играо је битну улогу у формирању оваквог њиховог схватања, јер су штрајкови радника, који су тих година били врло учестали, обустављањем рада појединих предузећа и творница наносили доста штете фабрикама.⁹⁰ Према томе, буржоазиа је имала довољно разлога да овакво стање оконча. Међутим, да би то постигла, морала је да чини и извесне уступке. Захваљујући оваквом њеном односу према индустријском развоју, па стога и према питању осигурања и заштите радника, с једне стране, као и сталном притиску радничке класе да се поменута питања решавају синхронизовано са убрзаним темпом привредног развоја земље и све оштрије експлоатације радника, створени су релативно погодни услови који су обећавали да ће решавање питања осигурања

⁸⁷ Исто, 21. X 1906, књ. II, 850.

⁸⁸ Исто, 851.

⁸⁹ Исто, 783.

⁹⁰ Коста Стојановић, *Говори и расправе политичко-економске*, I, Београд 1914, 221.

и заштите радника, са чиме је чврсто везано и доношење Закона о радњама, као и регулисање привредних односа у целини, ићи знатно лакше него што је то до тада био случај. Несумњиво да је све ово имало за последицу да је влада, с једне стране, све чешиће излазила у сусрет радничким захтевима и, с друге стране, да је и сама покретала доношење извесних привредних закона који су задржали у односе радника и послодаваца, као и у питања радничког законодавства.⁹¹ Сам министар народне привреде Коста Стојановић, потврдио је мишљење већине посланика да се на Закону о осигурању радника радило споро и да он још није готов. Између осталог, и он је констатовао да због оваквог парцијалног решавања питања радничког осигурања искрсавају многи проблеми који не погађају само раднике; они, с друге стране, врше сталан притисак и на владу да ефикасније решава ова питања. Стога он обећава да ће се пожурити са доношењем овог закона, истичући да ће се усвојене допуне уносити у сваку концесију „док се не донесе закон о регулисању положаја радника према сопственицима.“⁹²

Поред захтева за осигурањем, радници су непрестано истицали и захтев за доношењем радничког заштитног законодавства, а влада, иако суочена са многим проблемима, који су јој се у то време наметали, није могла ово питање у потпуности да занемари. Ову потребу најбоље је изразио Државни савет својом оценом да ће све већи број индустријских предузећа, која су тада све брже ницала, изазвати потребу општег радничког осигурања, „по свој прилици под државном управом“. У вези с тим, Савет је изнео мишљење да би ово питање требало решити једним општим законом.⁹³

Објективне друштвено-економске прилике све више су учвршћивале уверење владајућих партија да се питања из области радног законодавства морају решавати убрзанијим темпом. Полазећи од овога, готово све буржоаске партије су за доношење Закона о радњама. Са своје стране и занатлије су вршиле све већи притисак да се донесе и изгласа овај закон, који би, између осталог, регулисао еснафске односе и учврстио њихов пољубљани положај.⁹⁴ Радничка класа је гледала нешто шире на проблем радног законодавства, па је поред инсистирања да се донесе Закон о радњама, који би се у много чему разликовало од онога што су тражиле занатлије, захтевала да се упоредо с њим донесе заштитно радничко законодавство и закон о општем и обавезном осигурању радника у старости, несрећним случајевима и смрти.

Трговачка и индустријска буржоазија које су доста ојачале за време царинског рата са Аустро-Угарском, а чији су се послови у то време јако разгранали и капитал увећао, били су све више за слободну трговину. Полазећи од тога, они су своје акције и усмеравали

⁹¹ Исто, 248.

⁹² Стен. бел. НС, књ. II, 18. X 1906, 783.

⁹³ Исто, 14. VI 1907, 4291. — Поред ситних уступака које је буржоазија чинила, питање заштитног радничког законодавства у целини, које би обухватило и побољшање услова рада и заштиту на раду, као и све врсте осигурања, није решавано у духу са убрзаним развитком капитализма у Србији и нарасталим потребама заштите радника. Отпор и неразумевање српске буржоазије према социјалним реформама, у пуној мери су успоравали овај процес, па је Србија била једна од ретких држава у Европи, која није донела законе којим би се регулисали односи између радника и послодаваца, и ове прве узели у заштиту од све јаче капиталистичке експлоатације. (Први мај 1906, 4).

⁹⁴ Стен. бел. НС, ванредни састав за 1906, 7. VII 1906, 86.

на борбу да Закон о радњама који би омогућио бржи развој таквих односа и њихово озакоњење једним општим актом.⁹⁵

Све је то обавезивало радикалску владу Николе Пашића да се овим партијама озбиљно позабави. Јасно је да свим овим разноврсним захтевима није било лако изаћи у сусрет, па је влада улагала крајње напоре да све ово уклопи у своје концепције привредног и друштвеног развоја земље, а да у исто време створи што мање противника и да учврсти свој положај. Полазећи од овакве политике, министар народне привреде је јула 1906. обећао да ће већ у првом сазиву предлог Закона о радњама бити поднесен Скупштини на разматрање.⁹⁶ Исто је тако влада пре избора обећавала да ће у сазиву за 1906. поднети на решавање Скупштини Закон о радњама.⁹⁷

Поред знатних притисака с једне и обећања министра народне привреде с друге стране, предлог Закона о радњама није у току 1906. доспео на разматрање, пред скупштину, тако да је почетак 1907. обећавао нове акције заинтересованих друштвених снага како би се то што пре постигло. Као што се види из докумената, занатлије су биле и даље, најзаинтересованије да се Закон о радњама што пре донесе. У овом настојању занатлијама су помогле опозиционе партије које су преко својих посланика у Скупштини покретале питања од интереса за занатлије, очекујући за узврат њихове гласове приликом избора. У томе су нарочито предњачили самосталци. Стога су већ 19. јануара 1907. народни посланици Р. Агатонић и Пера Станковић, самосталци, покренули у Скупштини питање доношења Закона о радњама, тражећи уједно од министра народне привреде да се он заложу за његово решавање.⁹⁸

Крајем јануара поново је покренуто питање његовог доношења. Инсистирало се на томе да се министар изјасни хоће ли уопште предлог Закона о радњама поднети Скупштини на разматрање. Двадесетог фебруара, народни посланик Максим Стефановић, покреће опет у Скупштини питање доношења Закона о радњама. Њему се придружује и самосталски посланик Софроније Јовановић, који је критиковао Радикалну странку што је годинама обећавала доношење овог закона, због чега су занатлије и радници узалудно 25 година потпомагали политичку борбу Радикалне странке. Због тога он енергично заступа мишљење да је крајње време да се задовоље интереси „70.000 правних занатлија који непрестано чувају економску независност земље“.⁹⁹ У Србији су одржавани занатлијски зборови на којима је тражено да се што пре донесе поменути закон. Окружни занатлијски савез у Нишу упутио је акт Скупштини којим се тражи доношење Закона о радњама.¹⁰⁰ Једна делегација Занатлијског савеза, дошла је средином фебруара 1907. председнику радикалске владе Николи Пашићу да га моли да Закон о радњама што пре изнесе пред Скупштину. Како су и радикали, као и самосталци, увек рачунали на гласове занатлија, Пашић је обећао представницима занатлија да ће овај предлог бити изнесен „чим се сврши са буџетом,

⁹⁵ РН, 29. VII 1906, 2-3.

⁹⁶ Стен. Бел. НС, ванредни сазив од 25. VI до 22. VII 1906, 19. VII 1906, 301.

⁹⁷ Исто. књ. VI, 24. II 1907, 3128.-3129.

⁹⁸ Исто, 19. I 1907, књ. IV, 2161.

⁹⁹ Исто, 22. II 1907, књ. V, 3103.

¹⁰⁰ Исто, 15. II 1907, књ. V, 2963.

ако само не буде опструкције¹⁰¹. И заиста, после притиска опозиције и сталних молби занатлија влада је, на основу краљевог указа од 21. фебруара 1907, изнела предлог Закона о радњама пред Скупштину 24. фебруара исте године.

Као по договору одмах после читања законског предлога и самосталски и радикалски посланици тражили су да се предлог Закона о радњама прогласи за хитан.¹⁰² Већ на седници од 26. фебруара расправљано је о том питању. Како је предлог о хитности поступка са Законом о радњама потекао од представника двеју јаких партија, већина посланика била је за њихово позитивно решење. Социјалистички народни посланик Драгиша Лапчевић, полазећи од тога да је оглашавање хитности само политички маневар ових партија у међусобној борби за придобијање што већег броја гласача у наступајућим изборима, енергично је устао против оглашавања хитним Закона о радњама, износећи, између осталог, и овај разлог: „И с једне и с друге стране поднет је предлог о хитности овог законског предлога само ради тога да се добије извештај број необавештених гласача који причају да им је у овом законском предлогу спас.“¹⁰³ Међутим, и поред убедљивог, али усамљеног иступања Драгише Лапчевића, предлог о хитности доношења Закона о радњама је усвојен. Већ сутрадан самосталци су преко *Одјека* обавестили да је Скупштина на њихов захтев Закон о радњама прогласила хитним. Радикали су, преко свог листа *Самоуправа*, 28. фебруара објавили „занатлијама Краљевине Србије“ да је влада Радикалне странке поднела Народној скупштини предлог Закона о радњама, који је на тражење њиховог „партијског друга“ оглашен за хитан, и да, најзад, могу очекивати његово решење.¹⁰⁴ Но, иако је Закон о радњама оглашен за хитан, са његовим изношењем на дневни ред Скупштине и даље се одуговлачило. Ако се зна да је већ почетком 1907. Пашићев радикалски кабинет запао у кризу¹⁰⁵ и да је имао да решава многа важна питања,¹⁰⁶ међу којима и питање буџета, с којим се већ доста каснило (и због чега је крајем фебруара Главни одбор Самосталне странке покренуо питање опструкције и обарања радикалског кабинета), сасвим је разумљиво што је питање Закона о радњама тренутно стављено у други план. Користећи се оваквим положајем Радикалског кабинета, а желећи да до почетка јула (7. VII 1907) када Скупштина завршава рад, оконча питање доношења Закона о радњама, опозиција је вршила сталан притисак у Скупштини да се ово питање реши. Софроније Јовановић је у неколико наврата поставио питање зашто Закон о радњама није стављен на дневни ред Скупштине; први пут 26. фебруара, а затим 8. марта, када је изразио и бојазан да се може десити да предлог „оде у пра-

¹⁰¹ РН, 24. II 1907, 2.

¹⁰² Стен. бел. НС, 24. II 1907, књ. VI, 3128-29 и 3177.

¹⁰³ Исто, 26. II 1907, књ. VI, 3227.

¹⁰⁴ *Одјек* 27. II 1907; *Самоуправа* 28. II 1907.

¹⁰⁵ Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 410, 414. — Поред тешкоћа на спољнополитичком плану, студентске демонстрације децембра 1906 и штрајк радника на Чукарици (фебруара 1907), пољуљали су положај владе. Опозиција је, фебруара 1907, повела велику скупштинску офанзиву против Стојана Протића, министра унутрашњих дела, оптужујући га као главног виновника свих полицијских насиља.

¹⁰⁶ Нападали су је трговци због одлагања одговора на аустроугарску ноту о трговинском споразуму, сељаци су тражили отварање граница, а противници Царинског рата дигли су свој глас у Скупштини.

шину архивску, и остане мртво слово на хартији“. Одговарајући на нападе опозиције, подпредседник Скупштине Љуба Јовановић правдао се процедуром да законски предлог треба прво да иде Одбору на проучавање, па тек кад он поднесе извештај и кад прођу 24 часа, предлог се може изнети на дневни ред.¹⁰⁷ На седници од 17. марта 1907, самосталски народни посланик, Алекса Ратарац, оптужује председништво да се није држало посланика и „предлог Закона који је оглашен за хитан није упутило секцијама“. Инсистирајући на томе да се питање овог закона реши још у „овој скупштинској сесији“ и тако скине с дневног реда, он истиче да је ово питање врло важно за занатлије; он каже да су се они „покренули у Србији и они се буне“. Да би ову своју тврдњу аргументовао и оставио што упечатљивији утисак на присутне, он чита резолуцију са збора шабачких занатлија, у којој се моли Краљевска Влада да поднесени предлог Закона о радњама не одлаже за идућу скупштинске сесију, пошто је и Народна Скупштина исти већ огласила као хитан.¹⁰⁸

Поред свих притисака занатлија и инсистирања опозиције да се ово питање што пре реши, влада није журила, па је Алекса Ратарац, осећајући да влада свесно одлаже решење овог питања, револтирано изјавио: „Ја видим да г. Пашић ћути, а чим он ћути, ту има нечега.“ Тек после овога потпредседник Скупштине, Милош Ђосић, изјавио је „да се пре буџета не може ниједан други предлог решавати. Буџет је земљи потребан, а ко то не види и ко то омета, то ће оценити јавност у земљи.“ На тај начин опозицији је, између осталог, стављено до знања да у питању буџета мора бити попустљивија ако хоће да се питање доношења Закона о радњама ефикасније реши.

Око тога зашто се предлог Закона о радњама не износи на дневни ред Скупштине развила се жива полемика. У жучним дебатама између опозиције и владе чуло се и мишљење да је опозиција омела изношење овог закона на дневни ред, док је, с друге стране, опозиција тврдила да је „законски предлог стајао пред неким одборима“ и да је решење владине већине о хитности тога предлога била „само једна реклама“, којом је требало да се умири опозиција, а занатлијама наговести блиско ришење питања Закона о радњама.¹⁰⁹ Међутим, на томе је све и остало. Криза владе се појачала средином марта. На седници 2. априла Скупштина је упознала са прогласом Самосталног клуба, којим је влади објављен рат опструкцијом. На тај начин опозиција је укочила рад Скупштине и имобилисала владу да било шта предузме. Дугим говорима опозиција је спречавала прелазак на дневни ред. Настојећи да се по сваку цену одржи, Никола Пашић је тражио начин да опозицију смири. Стога је влада 9. јуна 1907. поднела краљу оставку. Пошто се опозиција задовољила одстрањивањем из владе Стојана Протића, министра унутрашњих дела, Пашић је саставио нову владу.¹¹⁰

У међувремену питање доношења Закона о радњама је мировало, да би после два месеца било поново покренуто. И овога пута занатлије су били иницијатори. Занатлијски савез је развио живу активност међу опозиционим партијама да у Скупштини помогну њихова настојања да се Закон о радњама што пре разматра и ус-

¹⁰⁷ Стен. бел. НС, 8. III 1907, књ. VI, 3407.

¹⁰⁸ Исто, 17. III 1907, књ. VI, 3618.

¹⁰⁹ Исто 21. III 1907, књ. VI, 3765.

¹¹⁰ Д. Ђорђевић, *Царински рат* 411-413.

воји. С обзиром на дотадашњи ток збивања и жељу да помогну занатлијама, посланици опозиције обасипали су Скупштину питањима која су се односила на Закон о радњама. Радослав Агатоновић, либерал, питао је председништво да ли има намеру „да тај предлог који је оглашен као хитан изнесе на решавање Народне скупштине док траје овај сазив“. Да би избегло неугодна питања председништва Скупштине је одговорило да предходни послови нису завршени „тако да не зависи од председништва да га стави на дневни ред“. Напредњаци су са своје стране обећали занатлијама „да ће се свесрдно заузети да се Закон о радњама реши још у овоме скупштинском заседању“.¹¹¹ Међутим, посланици су и даље инсистирали да им се одговори када ће Закон о радњама бити поднет Скупштини на решавање.¹¹² Оволико инсистирање опозиционих посланика у Скупштини било је у чврстој вези са одређеним ставом пружања пуне подршке захтевима који су се у преписци са Занатлијским савезом износили, чак и то како су они учинили све што су могли да се Закон о радњама огласи за хитан, а да даљи ток ствари углавном зависи од држања владе, изражавајући узгред своје надање да ће Закон о радњама ипак бити изнесен пред Скупштину и изгласан.¹¹³

На крају је неизвесност и ишчекивање прекинуо министар привреде Коста Стојановић, 5. јула 1907, изјавом „да ће тај закон доћи на јесен на решавање, јер у овом сазиву нема времена за то“.¹¹⁴ Тако је остало да се сачека јесен па да се види шта ће даље бити са Законом о радњама.

Што се тиче радничке класе, она је с правом много очекивала од Закона о радњама, јер су послодавци због нерегулисаних односа између рада и капитала могли да врше многе злоупотребе па је због тога долазило до сукоба са радницима. Ради илустрације направимо кратак пресек положаја радника у таквој ситуацији. На пример, услед нерегулисаног статуса радника, с њима се у случају незапослености поступало као са скитницама, због чега су као такви кажњавани и протеривани на основу Уредбе о хапшењу скитница и нерадника.¹¹⁵ У многим случајевима поступано је с њима по Закону о слугама.

Но да би контрола над радницима била ефикаснија и зависност од мајстора и послодаваца још већа, постојале су различите форме за то. Тако се једно време од радника тражило да се уписују у еснафске и радничке књижице,¹¹⁶ затим у полицијске књижице¹¹⁷ У појединим местима захтевано је од њих да се уписују у такозване „буквице“.¹¹⁸ Свакако да је све ово само погоршавало, и онако не-

¹¹¹ РН, 10. VII 1907.

¹¹² На седници од 18. јуна 1907. Максим Сретеновић и Ђока Марковић, питали су шта је са Законом о радњама и зашто по том питању ништа није урађено. Петог јула, Радисав Агатоновић и Пера Станковић, питали су министра народне привреде мисли ли »још у овом сазиву изнећи предлог Закона о радњама«.

¹¹³ РН, 7. и 10. VII 1907.

¹¹⁴ Стен. бел. НС, 5. VII 1907, књ. VIII, 4892.

¹¹⁵ РН, 31. X 1903, 6. I 1904.

¹¹⁶ Исто, 13. IV 1906.

¹¹⁷ Исто, 21. VIJ 1904. — Сваки радник без разлике морао је имати ту књижицу ако је хтео радити у Београду. Главни раднички савез је тражио да место ових књижица признају синдикалне књижице за легитимације.

¹¹⁸ Стен. бел. НС, 15. VIJ 1908, књ. IV-а, 186; 16. XII 1908, књ. I, 270. — У Смедеревској Паланци и Крагујевцу.

регулисан правни и економски положај радника. Међутим, ако све-му овоме додамо распис министра унутрашњих дела Стојана Протића од 10. јула 1904, који је уперен против радника и социјалиста,¹¹⁹ затим наредбу Управе града Београда од 13. јула 1905, којом се „противно закону и Уставу забрањују штрајкови“, а професионални савези онемогућавају да раде на заштити радника и поправљању њиховог положаја,¹²⁰ као и распис министра унутрашњих дела Стојана Протића од 14. августа 1906. о штрајковима, којим се све полицијске власти у Србији упозоравају „да не врше свагда у довољној мери своје дужности према радничким синдикатима и радничким штрајковима, с једне стране, и послодавцима с друге стране“, због чега их министар упућује на законске прописе казненог закона којег треба да се придржавају ако радници прекораче границе легалног вођења штрајка¹²¹ — видећемо да су друштвено-економски односи у Србији тога времена већ дошли до тог степена када је требало донети нека општа акта којима би се регулисали односи између радника и послодавца и радници заштитили од самовоље полиције. Тако си догодило да су самовоља послодавца и све јача капиталистичка експлоатација, као и погоршавање положаја радника, доводили до све учесталијих штрајкова, што је, са своје стране, довело до појачаног притиска полиције на раднике и њихове организације. Овако стање достигло је своју кулминацију у штрајку радника фабрике шећера на Чукарици, фебруара 1907, када је дошло и до крвопролића.

У таквој ситуацији појачаног притиска на радничке организације и на раднички покрет у целини поново је покренуто питање доношење Закона о радњама. Српска социјалдемократска партија увек је будно пратила шта се дешава са Законом о радњама, непрекидно радећи на томе да се што већи број организованих и неорганизованих радника упозна са његовим значењем, као и уопште са радничким заштитним законодавством и радничким осигурањем. У исто време, непостојање Закона о радњама коришћено је за појачану агитацију и придобијање неорганизованих радника. Како радничко законодавство никад није код радника изгубило своју актуелност и значај, радништво је преко радничке штампе и радничких зборова и конференција континуирано обавештавано о тим питањима и тако било у току догађаја.¹²²

Почетком 1907, када се већ почело причати да ће влада изнети пред Скупштину Закон о радњама и када је то и учинила (24. фебруара 1907), партијско и синдикално чланство је преко радничке штампе обавештено о потреби поновног прикупљања и прибирања снаге за борбу против предлога Закона о радњама, који је изнет пред Скупштину.¹²³ По угледу на 1905. и овога пута се размишљало о организовању велике радничке демонстрације против овог предлога. Коментаришући догађаје око доношења овог закона и нагађајући шта би све из тога могло произићи, *Штампа* је писала: „У овдашњим социјалистичким круговима говори се да ће против владе и Скуп-

¹¹⁹ АС, МУД; П-Ф-19, 121 — 1911.

¹²⁰ АС, МУД; П-Ф-19, 121—1911; Стен. бел. НС, ванредни сазив за 1905, 5. VIII 1905, 131.

¹²¹ АС, МУД; П-Ф-19, 121-911; *Полицијски гласник* 20. VIII, 1906, 283

¹²² РН 13 V, 7, 14, 24, 26, 28, X, 29. XII, 1906; *Радник* 10. VI и 23. IX 1906; *Први мај* 1906.

¹²³ РН 27. II 1907.

штине бити приређене велике демонстрације на случају да се предлог Закона о радњама узме озбиљно у посао.“ Међутим, у грађанским политичким круговима знало се да је и тај предлог „само је дан од хор-фишека владиниx“, па је *Штампа* са извесном злурадосћу писала да „до ових демонстрација неће доћи, као ни до опструкције самосталаца“.¹²⁴

Важност овог питања за радничку класу била је изузетна, па је радничко законодавство заузело одговарајуће место и на V конгресу ССДП, јуна 1907. године. Полазећи од потребе за доношењем комплетног законодавства које би, поред тога што је обухватао Закон о радњама, регулисало заштиту радника на раду, као и потпуно законско осигурање радника у болести, смрти, старости и инвалидности, Конгрес је сматрао да треба инсистирати на заштитном радничком законодавству и да у том смислу и међу радницима треба развити одређену агитацију. Полазећи од тога, Конгрес је донео Резолуцију о радничком законодавству која гласи:

„Налазећи: 1. да је питање о заштитном радничком законодавству и веома важно и веома сложено; 2. да се оно не може брзо и у ограниченом времену ни претресати ни правилно решити; и 3. да је и по важности тога питања, а и по томе што ће поједини одломци тога законодавства бити поднесени у идућем сазиву Народне скупштине на озаконење — V конгрес Српске социјалдемократске странке одлучује: 1. да се путем штампе, зборов, конференција и предавања која ће се одмах предузети у целој земљи упознају радници са заштитним радничким законодавством у погледу његове важности и у погледу социјалдемократских захтева; 2. да се по потреби, још у току ове године сазове ванредни заједнички конгрес партијски и синдикални, који ће узети у претрес питање о заштитном радничком законодавству и донети своје одлуке како у погледу нашега принципијелног гледишта у томе питању, тако и у погледу нашега односа према пројектованоме законодавству; 3. Партијска Управа и Управа Главног радничког савеза позивају се да са својим организацијама ову одлуку најпотпуније изведу.“¹²⁵

У духу поменуте резолуције поведена је шира акција да се радници што боље упознају са значајем радничког законодавства. Пошто се знало да усвајање предлога Закона о радњама ни у ком случају не може доћи у обзир пре јесени 1907. године, и поред напора неких опозиционих партија да се он огласи за хитан, Главна партијска управа и Главни раднички савез, у духу одлука V конгреса Српске социјалдемократске партије, развили су живу агитацију међу радницима, како би их упознали са значајем и суштином радничког законодавства, уједно наговештавајући могућност предузимања ширих акција против доношења Закона о радњама. Непосредно по одржавању V конгреси, пролетеријат се позива на „непосредну борбу и зборове“ против намере буржоазије да радницима наметне један „конкретизован и назадан“ закон.¹²⁶ „Нека се чини један покрет у целој земљи, нека се узбурка свесно и одређено незадовољство целе радничке класи, нека оно буде постојано и снажно, па ћемо видети са коликим ће ризиком буржоазија предузети намеравани вратоломни скок.“¹²⁷ Одређено интересовање радника и њихова жеља за акцијом, резултат су систематског рада Партије и објективних околности — јачег класног диференцирања и све оштријих су-

¹²⁴ *Штампа* 28. II 1907.

¹²⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије III*, Београд 1950. 80.

¹²⁶ РН 30. VI 1907.

¹²⁷ РН 3. VII 1907.

коба између радника и послодаваца. Управа Српске социјалдемократске партије искористила је повољну ситуацију када се влада подстакнута објективним друштвено-политичким околностима и свакодневним притисцима радничке класе решила на доношење још неколико закона „који ће учинити све што треба да радничко питање буде правилним путем упућено“.¹²⁸

Радикалска влада водила је рачуна о условима привредног развитака земље, а њен министар народне привреде, вршећи анализу привредних кретања у 1906, запазио је да „домаћа и занатска индустрија“ опадају услед „странога увоза и нове фазе, у којој се у нас почиње индустрија европска јављати“, па препоручује да се за тај нови талас индустријског развитака створе одговарајући услови и законодавством регулишу односи између радника и сопственика.¹²⁹ У условима када је све чешће долазило до оштрих сукоба рада и капитала, министар народне привреде Коста Стојановић инсистирао је на томе да је, поред капитала, нужно створити и законодавство „које ће прописати кретања у свима радњама, регулисати делокруг приватне иницијативи и државне контроле“. Сматрајући да Закон о радњама даје довољно законске могућности „да се радиност квалитативно ојача“, Коста Стојановић ставља у задатак држави бригу за развијање популације; а држава ће ово постићи на тај начин ако реши „питања обезбеђења рада и осигурања од могућих штета, као и осигурања радника свих врста“. Задовољан оним што је предузео да се у овом правцу нешто уради, он је изјавио: „Основе за ово влада је спремила у нарочитим пројектима, које ће изнети на решење још у овом сазиву Народне Скупштине.“¹³⁰ И заиста, као резултат оваквог става министра привреде и доследне парламентарне акције Српске социјалдемократске партије, уследила је изјава министра у Скупштини 5. јула 1907. да се припрема реализација целокупног рударског закона, „који је у многим својим одредбама застарео“,¹³¹ да се ради на Закону о осигурању радника; затим је обећао стварање нарочите инспекције за све индустријске гране у Србији и да ће се прописати правилник о постављању и прегледу парних котлова.¹³² Овим је поље интересовања раднички класе проширено, а за делатност ССДП створена је погоднија платформа, коју је ова искористила да што више развије свој агитациони апарат и раднике што ефикасније упозна са свим законодавним потенцијалима које влада чини да би регулисала радничка питања.

Као што се види, година 1907. обећавала је богату законодавну делатност владе, према томе, и појачану активност ССДП на питању радничког законодавства у целини. Поред акције за доношење што напреднијег Закона о радњама, у току 1907. поведена је и широка

¹²⁸ Стен. бел. НС, 5. VII 1907, књ. VII, 4891. — Ову изјаву је дао министар народне привреде, Коста Стојановић, после интерпелације Драгише Лапчевића о раду анкетне комисије о стању на рудницима.

¹²⁹ К. Стојановић, *Говори и расправе* II, 3738.

¹³⁰ Исто, II, 220, 228-229.

¹³¹ Исто, 270-280, 281.

¹³² Исто, II, 123-124; Стен. бел. НС, 5. VII 1907, књ. VIII, 4891; РН 12. VII 1907. — Ваља рећи да је министар нека своја обећања реализовао. Тако је у току 1907. прописан Правилник о постављању и прегледу парних котлова, на који су се начин смањивале могућности несрећних случајева у индустријским предузећима. Поред тога установљен је тзв. Технички инспекторијат, коме је стављено у задатак да води надзор над свима индустријским предузећима у земљи.

акција за израду и доношење посебног Закона о осигурању радника, као и да заштитно радничко законодавство заузме одређено место у склопу радничког законодавства. Комплетирано на овај начин, радничко законодавство у целини, са посебним освртом на Закон о радњама, Закон о осигурању радника и заштитно радничко законодавство, у пуној мери је ангажовало пажњу радничке класе и њених организација. У том циљу постигнута је и жива активност међу радницима после V конгреса ССДП, са тенденцијом да обухвати што већи број организованих и неорганизованих радника. Широм Србије одржани су зборови, конференције и предавања, на којима су истакнути партијски синдикални функционери говорили о Закону о радњама и радничком законодавству уопште.¹³³ Агитација је замисљена врло широко, и тако је и спровођена. Њоме су обухваћена готово сва већа места у Србији. У времену од почетка јула до краја септембра 1907. одржани су зборови и конференције са предавањима о радничком законодавству у Београду (готово у свим социјалистичким организацијама), Ђуприји, Чачку, Ваљево, Неготину, Свилајцу, Горњем Милановцу, Лешници, Параћину, Лозници, Крушевцу, Шапцу, Крагујевцу и у другим местима.¹³⁴ На њима је разматран предлог Закона о радњама, о осигурању радника и заштитном радничком законодавству. Радници широм Србије били су једнодушни у осуди пројекта Закона о радњама и Закона о осигурању радника, као што су били јединствени у захтеву да се уведе стварно заштитно законодавство. Из многих места су стизале резолуције у којима се тражи да се Закон о радњама „тргне“, а уместо њега донесе заштитно радничко законодавство. После низа зборова у унутрашњости Србије, на којима је осуђиван предлог Закона о радњама, велики збор свих металских радника, одржан 22. јула 1907. у сали код „Коларца“, у Београду, после детаљног разматрања, окарактерисао је предлог као „потпуно несавремен и уз то непотпун“, те да се „од корица до корица противи духу и тежњама које се дају запазити у развоју односа између радника и послодаваца“.¹³⁵ На крају, збор је донео закључак „да ће све силе своји заложити, да у друштву са осталим радницима осујети узаконење овога пројекта законског; да ће, иако су и иначе уверења да је у пракси немогуће спровести одредбе овог закона — свесно радити да га онемогуће“. Поред

¹³³ Од агитатора и говорника споменућемо само неке: Д. Туцовић, Д. Јалчевић, Бора Младеновић (Ђуприја), Живко Топаловић, (Ваљево), Антоније Урошевић (Неготин), Сава Ковачевић, Никола Величковић, Алберт Фирт, Влада Остојић (Горњи Милановац), Душан Бабић (Лешница), Милан Маринковић (Свилајнац).

¹³⁴ АС, СДП Записник, 65а, 418, 432-433, 435; РН 9, 17, 26, 28. VIJ; 2, 4, 14, 23, 25, 28, 30. VIII; и 8, 9, 18. IX 1907.

¹³⁵ РН 2. VIII 1907. — После прегреса предлога закона о радњама збор је нашао: »Велики збор свих металских радника одржан 22. VII 1907. у сали Коларца, узео је у претрес Предлог Закона о радњама и нашао: 1. да је Закон потпуно несавремен, а усто непотпун јер не обухвата све врсте радника (пољопривредне, надничаре, слуге, слушкиње итд.); 2. Да се овим законским пројектом негирају готово све тековине, које је радничка класа до сада учинила својом напорном борбом; 3. Он не признаје једно од најважнијих и освештених средстава којим се радничка класа целог света служи у борби за поправку свога несноснога положаја, а то је штрајк; 4. Он оставља ученике, тај подмладак радничке класе, потпуно незаштићене и даје могућност послодавцима да их најсвирепије и у најразноврнијим облицима експлоатишу; 5. Он из основа негира право радника да се могу организовати у своје синдикалне организације које једино могу правилно регулисати односе између радника и послодавца;

тога тражи се од Народне скупштине „да се овај пројект тргне и да се место њега донесе заштитно радничко законодавство, које ће обухватити стварне и неопходне радничке потребе“.¹³⁶

Са захтевима овог збора солидарисали су се радници из целе Србије, изражавајући уједно готовост да се придруже „заједничкој борби свих радника за очување задобијених тековина, раскривање наметнутих окова, а завођење стварног заштитног законодавства и обавезног осигурања радника“. У том таласу одржавања зборова широм Србије, одржан је 5. августа 1907. и велики збор радника у Београду, на коме ји тражено да се напусти предлог Закона о радњама и донесе модерно заштитно радничко законодавство.¹³⁷ И збору београдских радника стизали су поздравни солидарности и телеграми којима се пружа пуна подршка оваквим захтевима. Чачански радници су на свом збору донели и резолуцију којом оштро осуђују овакав предлог Закона радњама, придружујући се закључку београдских радника.¹³⁸ На збору у Крушевцу, Шапцу, Лозници, Крагујевцу, Горњем Милановцу, Свилајнцу, Параћину, Лешници, Неготину и другде усвојене су резолуције којима се осуђује Закон о радњама и пружа пуна подршка резолуцијама металских и београдских радника.¹³⁹ На збору трговачких помоћника, одржаном 26. августа 1907, донета је одлука да се збор у питању Закона о радњама придружује резолуцији осталих радника и да захтева да се радничким законодавством обухвате и трговачки помоћници, који у пројекту Закона о радњама нису обухваћени.¹⁴⁰ Овако широко спроведена акција дала је позитивне резултате и довела до масовног посрета радника у целој Србији. На тај начин је успешно остварен први део стратегије ССДП. Радништво је покренуто и заинтересовано за проблеме радничког законодавства. Тако је пред јесењи заседање Скупштине створена доста повољна атмосфера и за предузимање неких акција.

Увидевши, и поред подршке већине опозиционих партија и занатлија, да поменути предлог Закона о радњама треба у много чему мењати, министар народне привреде Коста Стојановић, који је имао пуно разумевања за проблеме привредног развитка земље, као и за радничка питања, предузео је опсежне мере око измене предлога Закона о радњама.¹⁴¹ Да би могао пратити рад на изради новог предлога Закона о радњама и да би имао пун увид у то, он је тај посао поверио Одељењу за трговину, радиност и саобраћај, коме је овај законски предлог био „предмет нарочите пажње,“ Одељење је

6. Он се од корица до корица противи духу и тежњама које се дају запазити у развиту односа између радника и послодаваца; 7. Овај је законски пројекат јединствена контрадикција духу времена и најужнијим потребама радничке класе, које, не само да нису задовољне, него су још више оштећене.«

¹³⁶ РН 2. VIII 1907.

¹³⁷ РН 9. VIII 1907. — На овом збору коме је председавао Димитрије Туцовић »који је истакао значај радничке борбе против антирадничког предлога закона о радњама«, присуствовало је, по процени *Радничких новина*, око 3.000 радника. О Закону о радњама су, поред Туцовића говорили: Сава Ковачевић, Никола Величковић, Алберт Фирт и Драгиша Лапчевић.

¹³⁸ РН, 14, 23, 25, 30. VIII; 8, 9 и 18. IX 1907.

¹³⁹ АС, СДП, 65а, Записник, 432-433.

¹⁴⁰ РН 18. IX 1907.

¹⁴¹ Он је иначе сматрао да »многа у нашем законодавству нема, а и чега има, ваља према промењеним приликама изменити и допунити«. (Коста Стојановић, *Говори и расправе II*, 37-38).

већ раније израђен предлог Закона о радњама разматрало те извршило потребне измене и допуне, усвајајући у много чему и оправдане радничке захтеве, и тако већ у августу 1907. израдило нови предлог Закона о радњама.¹⁴² На основу дотадашњег искуства, министар народне привреде је увидео да се без решавања неких битних питања из социјалне политике не може ни ово питање у целини решити. Уноси у Закон о радњама многе позитивне одредбе које су се односиле на раднике, Коста Стојановић је хтео да буде сигуран како су те „партије“ решаване у законодавству неких европских земаља. И поред тога што је законски предлог већ био завршен (6. септембра је послат Државном савету на мишљење), Коста Стојановић је 11. септембра 1907. послао Косту Јовановића, писара у Министарству привреде, у Швајцарску и Немачку „ради проучавања Комора, радничког осигурања и Берза рада, а поглавито професионалне наставе“. Коста Јовановић је посетио Цирих, Базел, Брисел, Келн, Минхен и Пешту, и после детаљног проучавања поменутих институција и њихових организација, вративши се у земљу, поднео је 13. новембра 1907. опширан реферат.¹⁴³ Међутим, постоји утисак да он тамо није нашао много нових ствари које предлог Закона о радњама већ није обухватио. У вези с тим, он у закључку реферата каже: „Ово путовање уверило ме је да је нови пројекат Закона о радњама, углавном, у свима питањима погодио начин на који треба извршити еснафску реформу. Циљ те реформе треба да буде: што скорије укидање свију привилегија које радиност спутавају, што разумнија заштита и обезбеђење радничке класе, што обимнија организација професионалне наставе.“¹⁴⁴

Нови предлог о радњама био је у много чему бољи од ранијих предлога, па је ССДП морала према њему да заузми и свој став, како би могла даље успешно да води акцију радника за доношење позитивног закона о радњама. На заједничкој седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза, одржаној 26. септембра 1907, расправљало се о новом предлогу Закона о радњама. Референт о овом питању Димитрије Туцовић, је истакао да се у погледу еснафа ни овај закон не разликује много од ранијих, али да је, што се тиче радника, „много повољнији од старог, шта виши има нових одредаба, којих нема у старом“. После детаљне анализе и систематског изношења шта је у овом пројекту ново и добро, Туцовић је закључио: „Кад се бази поглед на све, излази да је нови пројекат знатно баљи од старог и у погледу радника и у погледу еснафа.“¹⁴⁵ Дискусија која се после тога развила, потврдила је у основи мишљење референата да је Закон у односу на раније предлоге знатно бољи и да је вредан пажње радничке класе, али су се чула и мишљења да ни одредбе таквог Закона не могу задовољити захтеве радника, да је „овај пројекат опсена данашње владе“ и да се треба ангажовати за његову поправку, подвргавајући га најстрожијој кри-

¹⁴² К. Стојановић, *Говори и расправе II*, 122.

¹⁴³ АС, МНП, Т-група 71, врста 1 1907. — Подносећи реферат министарству народне привреде, оделењу за трговину, радиност и саобраћај, он каже: »Решењем Министарства Народне Привреде од 11. IX 1907, ТВр. 6536, одобрено ми је двомесечно одсуство ради проучавања Комора, радничког осигурања и берза рада, а поглавито професионалне наставе у Швајцарској и Немачкој. Ја сам поверену ми задаћу свршио и о томе част ми је поднети следећи извештај.«

¹⁴⁴ АС, МНП, Т-група 71, врста 1 1907.

¹⁴⁵ АС, СДП, 65а, Записник, 456-461.

тици, и, у исто време, не дозволи да из Скупштине изађе погоршан.¹⁴⁶ У вези с тим поставило се и једно веома важно питање — какво држање заузети према Закону у целини и какву тактику применити у даљој борби за његово доношење. С обзиром да је законски предлог био знатно бољи од свих ранијих предлога, и да се политичка ситуација у земљи, у односу на 1905, знатно изменила,¹⁴⁷ а узимајући у обзир да су се у питању доношења Закона о радњама готово све опозиционе партији и занатлије налазили на страни владе, то се против новог законског предлога није могло ударити фронтално. Полазећи од постојеће ситуације, Главна партијска управа је изграђивала и одговарајућу тактику. Како се због измењених околности није могло рачунати на постизање успеха као 1905, предлагало се да се овај предлог у пуној мери и што ефикасније искористи за агитацију и истицало „не, дакле, одбијање овог Закона, већ његова поправка, а никако његово погоршавање“, јер би се масе могле „корумпирати паролом да он не сме постати законом, а после да та средстава не употребимо“.¹⁴⁸ Усвајајући тактику неизазивања великих сукоба са буржоазијом због предлога Закона о радњама, заједничка седница Главне партијске управе и Главног радничког савеза заузела је овакав став: „1. Иако је нови пројекат знатно бољи од старог, он нас не може задовољити и стога ћемо бити против њега у начелу; 2. Да се обзиром на поправку Закона и с обзиром на измењени однос снага и тактика у агитацији против њега уколико: а) што ће се извршити најшира критика новог пројекта; б) што ће се у тој критици обратити поглавита пажња на поправку пројекта и ц) што ће се то вршити поглавито путем штампе, зборова и конференција.“¹⁴⁹ Секретари Партијске управе и Главног радничког савеза добили су задатак да ову одлуку саопште министру народне привреде.

Пошто је после анализе читавог склопа околности преовладало мишљење „да ће се целокупна буржоазија заузети да он постане закон, и да ће он и постати“, као и то да, иако Закон о радњама не може да замени заштитно радничко законодавство, „њему има места и поред заштитног радничког законодавства, јер му овај закон треба да буде подлога“ — прихваћена је поменута тактика, с тим што се очекивало да, ако се не успе у његовом побољшању, да се нипошто не дозволи ни његово погоршавање на штету радничке класе. Развијајући живу активност међу радницима у овом правцу, ССДП и ГРС са нестрпљењем су очекивали сазив Скупштине када

¹⁴⁶ У дискусији су учествовали: Драгиша Лапчевић, Никола Кошанин, Аца Павловић, Живота Ђурковић, Лаза Јовин, Димитрије Туцовић и други.

¹⁴⁷ Уместо слабе самосталске владе из 1905. тада се на власти налазила јака радикална влада.

¹⁴⁸ Д. Туцовић је говорећи о потреби заузимања друге тактике говорио: »Тактика према старом закону била је оправдана и због његове опасности и због политичких прилика (тада слаби самосталци са јаком опозицијом, а и све партије нису биле за њега заложене). Данас је пројекат измењен, а и ситуација[...] Ми треба да изнесемо да ће се целокупна буржоазија заузети да он постане закон и да ће он то постати. Даље је сматрао да промена тактике није у томе што ће се место уништења тражити поправка. Важно је и какво ћемо држање имати према закону у целини и у средствима борбе против њега. Ми се са њим у целини не можемо сложити. Бићемо у целини против њега, али ћемо тражити енергично његове поправке. Агитацију ћемо развити на начин да нас не гура у оштар сукоб због овог закона. Социјална демократија одбијањем у начелу закона, ради најбоље за његову поправку.«

¹⁴⁹ АС, фонд ССДП, 65а, Записник 463-464.

ће питање доношења Закона о радњама поново постати актуелно, а радничка класа још једном ставити на пробу своју класну свест и спремност да се организовано супротстави буржоазији и њеним покушајима да лошим законима задржи односе све јаче капиталистичке експлоатације радничке класе.

Јесење заседање Скупштине очекивало се са великим интересовањем. Занатлије су прижељкивале да се коначно усвоји предлог Закона о радњама онакав какав је њима највише одговарао. Радници су желели да га у овом сазиву скупштинском поправе и тако извојују један позитиван закон који ће, што је више могуће, одржавати објективно стање друштвено-економских односа у земљи и у много чему повољно регулисати статус радника у буржоаском друштву. Опозиционе, буржоаске партије да би се додвориле занатлијама, као и ради личног престижа и стицања политичких поена, такође су желеле да се у овом сазиву реши ово веома важно питање. С друге стране, оне су желеле да Радикалној странки нанесу одлучујући ударац и смене је са власти.¹⁵⁰

У таквој ситуацији влади је било у интересу да предузме било какву акцију која би, колико-толико деловала на смиривање опозиције, а влади пружила могућност да са неких осетљивих политичких питања скрене пажњу на питања од општедруштвених интереса. С обзиром на заинтересованост свих друштвених слојева, као и опозиционих партија, изгледа да је изношење Закона о радњама пред Скупштину било најпогодније средство за постизање одговарајућег ефекта. У вези с тим, 17. децембра 1907. краљ потписује указ којим овлашћује министра народне привреде „да Народној скупштини, сазваној у други редовни сазив на дан 1. X 1907, поднесе на решење: Предлог Закона о радњама“.¹⁵¹ Тако је Коста Стојановић већ 21. децембра 1907. изнео пред Скупштину поменути предлог. О овом предлогу и Државни савет је дао позитно мишљење. С друге стране, и Коста Стојановић, подносећи пројекат Скупштини, у опширном образложењу се најпозитивније изјаснио о њему, истичући све позитивне новине које овај законски предлог садржи. Он је посебно изнео користи које овај закон доноси радницима, истичући нарочито одредбе о радном времену, осигурању радника, о изричитом признавању радницима права на штрајк, закључивање тарифних уговора и друго.¹⁵² На крају је представник Скупштине Љуба Јовановић обећао да ће се Закон о радњама упутити скупштинским одсецима да га проуче и изаберу одбор.

На тај начин посао око доношења Закона о радњама текао је на задовољство свих заинтересованих страна. Међутим, ни овога пута Закон о радњама није изнесен пред Скупштину, тако да се његово изгласавање одржало за нешто више од две године. После тога наступила је 1908. година, која је била богата догађајима и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. Ово кризно стање пренело се и у 1909. години. Већ у јануару радикалска влада Пере Велимировића запала је у кризу, коју није могла да реши све до свог коначног пада, крајем фебруара исте године. Новоформирана влада Стојана Новаковића предузела је све мере да створи стабилне унутрашње односе и спољне односе са суседима. Поред свих тих полова, влада Стојана Новаковића, нији стизала да се бави питањем

¹⁵⁰ Д. Борђевић, *Царински рат*, 432-433, 434.

¹⁵¹ Стен. бел. НС, 21. XI[1907, 210-211.

¹⁵² Исто, 211-216.

доношење Закона о радњама, као ни законодавним радом уопште. Ова влада није имала дуг век те су већ у мају седнице Скупштине биле закључене а посланици су се разишли кућама. У октобру она је већ поднела оставку. Двадесет четвртог октобра 1909. формиран је нови кабинет двојне коалиције, између радикала и самосталаца, под председништвом Николе Пашића.¹⁵³

Са своје стране, Српска социјалдемократска партија је искористила ову празнину и застој у раду на доношењу Закона о радњама да би појачала своју агитацију међу радницима за заштитно радничко законодавство. Као што је буржоазија у периодима привредног успона и политичке стабилности покушавала да консолидује и среди своје редове на рачун интереса радника, тако је и Српска социјалдемократска партија прилагођавала своју тактику и агитацију друштвено-политичким условима. У овом погледу 1908. и 1909. година биле су доста погодне.

Почетком 1908. Главна Партијска управа и Главни раднички савез развили су и богату практичну делатност. Ово се нарочито осетило у јануару 1908, у јеку припрема за VI конгрес социјалдемократске партије, када се радничком заштитном законодавству и радничком осигурању посвећује изузетна пажња.¹⁵⁴ О тим проблемима опширно су писале и *Радничке новине*, истичући да ће се Конгрес озбиљно разматрати и питање осигурања и заштите радника.¹⁵⁵ У многим партијским и синдикалним организацијама држана су предавања са дискусијама и уопште се говорило о заштитном радничком законодавству и осигурању радника, као и о предлогу Закона о радњама.¹⁵⁶

У јеку припрема за VI конгрес на многим партијским и синдикалним зборовима формулисани су предлози резолуција које би Конгрес требало да усвоји. Међу многим предлозима значајно место заузимају они који се односе на заштитно радничко законодавство и осигурање радника. Између осталог, од Конгреса се тражи да захтева „да целокупно осигурање радника предузме и одржава држава својим средствима, и да је учешће радника у управи меродавно“. Што се тиче предлога резолуције о заштитном радничком законодавству, референт Ж. Ђурковић истиче да организације треба да „развијају агитацију у што шире слојеве радника у циљу зближавања и упознавања са положајем у друштву, па да са гледишта класне борбе истичу све више потребу о заштитном радничком за-

¹⁵³ О политичкој кризи у Србији види опширније; Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 456-460; 521-534 и Д. Ђорђевић, *Образовање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909*, *Историјски часопис*, Београд 1961, 215.

¹⁵⁴ За референта по првом питању одређује се Живко Ђурковић, а по другом питању Драгиша Лапчевић. (АС, СДП, 65а, Записник од 2. I 1908, 551.

¹⁵⁵ РН 3. IV 1908. — Оне су писале: »Радници морају удруженом снагом и притиском на државу захтевати: законско, опште и принудно осигурање радника, у свим случајевима кад радник дође у пролазну или сталну немогућност да своју радну снагу прода. Закон треба свим радницима да у свим случајевима загарантује пуну лекарску помоћ и минимум средстава за издржавање њихово и њихових породица.« »За нас је Заштитно Радничко Законодавство, куд и камо важније и прече, јер њихов би задатак био, да регулисањем радног времена, одмора, хигијенских уређаја радионица, осигурања постројења [...]спречи: да се радници не разбољевају често, да се несретни случајеви прореде, да старост дође што позније, да се последица умањи.«

¹⁵⁶ РН 9. II, 6. III, 3. IV, 8. IV, 19. IV 1908.

конодавству, имајући у виду једино захтеве Социјалдемократске странке“; да објашњавају радницима да је правилна примена овог законодавства могућа једино тада ако се преда радничким представницима и да радници треба да предузму најенергичније мере „у случају већег окривања радничке класе“.¹⁵⁷

Средином марта Димитрије Туцовић завршава брошуру *Закон о радњама и социјална демократија*, која се почетком априла штампала у 4.000 примерака. Туцовић, који се у то време активно бавио питањем радничког законодавства, запазио је да се напори пролетаријата „да сам себи помогне ометају и угушују силом државне власти“; стога упозорава раднике да тога буду свесни и да запамте да заштита њихових интереса никад и није била ствар буржоаских странака, Туцовић препоручује организовану борбу као једино средство помоћу кога могу заштитити своје интересе од капиталистичке опасности, и то „борбу преко синдиката за боље услове рада у радионицама, борбу у Социјалдемократској партији за радничко законодавство, не заборављајући никада да обе врсте борбе воде, на крају крајева, истом циљу и користе истој класи. Ако пролетеријат буде спреман за борбу, заштита његових интереса постаће исто тако нужност за владајуће класе као што је сада подизање индустрије.“¹⁵⁸

У јеку појачане активности и агитације за заштитно радничко законодавство и осигурање радника, у првој половини априла 1908. одржан је VI конгрес ССДП, на коме поменута питања заузимају истакнуто место. Радничко законодавство било је од изузетног значаја за будућност радничке класе па се, сходно томе, о њему водила и озбиљнија дискусија. Конгрес је закључио да је потпуна заштита радника неопходна, после чега треба без одлагања спровести и законско осигурање радника. У вези с овим закључком донете су две резолуције: Резолуција о законској заштити радника.¹⁵⁹ У првој резолуцији, позивајући Партијску управу „да на практичном спровођењу тог осигурања најживље ради“. Конгрес захтева „1. да осигурање буде обавезно за све раднике; 2. да буду обухваћени сви облици осигурања; 3. да учешће радника у управи осигурања буде меродавно; 4. да се терет осигурања стави: а) у старости, инвалидству, беспослици и осигурању сирочади, на државу, уз непосредну прогресивну порезу на имање, приход и наслеђе; б) у несрећним случајевима искључиво на послодавце; в) у болести на државу, послодавце и раднике.“ У другој резолуцији се каже: „Стојећи непосредно пред решавањем Закона о радњама у Скупштини, Шести конгрес Српске социјалдемократске странке констатује да се тај пројекат тиче најбитнијих захтева пролетаријата на пољу законске заштите радника; и позива Главну партијску управу да најживље ради на обавештењу радника, да најшире масе заинтересује и крене на одбрану радничких интереса, држећи се при том минималног програма Партије и одлука међународних социјалистичких конгреса.“

Конгрес је донео веома значајне одлуке којима је раднике требало покренути из летаргије која их је почетком 1908. захватала. То је време привредне кризе у Србији, и слабљења радничких организација, па се Главна партијска управа нашла пред веома оз-

¹⁵⁷ РН 10. IV 1908.

¹⁵⁸ Д. Туцовић, *Изабрани списи I*, 164-165, Закон о радњама и социјална демократија.

¹⁵⁹ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије III*, Београд 1950, 83-84.

биљним проблемом: како да ојача радничке организације и интересовање радника скрене на тренутно веома актуелна питања, која се односе на опште право гласа и социјалну политику. Током јуна и јула 1908. Главна партијска управа је интензивно расправљала о тим питањима, изналазећи најпогодније начине да ојача, организује и поново пробуди интересовање радника за радничко законодавство. Анализа рада у протеклих неколико година показала је да је агитација међу радницима била ограничена на поједина питања, па је због тога, а с обзиром на тренутне прилике у земљи (несигурна парламентарна ситуација, привредна криза, слабење радничких организација и друго) решено да се пред пролетаријат изађе са нешто ширим програмом, како би се прекинуло са „досадашњом индиферентношћу међу радницима“. У том циљу, на заједничкој конференцији Главне партијске управе и Главног радничког савеза (5. јуна 1908) решено је да се заједничка акција Партије и синдиката „У свима радничким организацијама сконцентрише око захтева за опште право гласа, заштитно радничко законодавство и радничко осигурање“. Ово су била три питања око којих се, по мишљењу већине чланова Главне партијске управе, могао окупити највећи број радника. Опште право гласа повезивано је са остала два питања, јер је искуство у неким земљама показало да „са јачањем социјалистичких организација и задобијањем већих политичких права радника, расте и страх буржоазије пред социјалном демократијом, због реформа“.¹⁶⁰

Као основни услов за јачање моћи и политичког утицаја социјалне демократије, борба за општи право гласа стављена је у први план, јер само помоћу јаке и изграђене партије радничка класа може извојевати бољи политички и социјални положај и повољније социјалне законе. Заштитно радничко законодавство и радничко осигурање произилазили су из општег права гласа, а, још више, повезивани су са убрзаним индустријским развојем „кад она (индустрија — Л. И.) тражи небројене жртве радничке“. Полазећи од чињенице да се услед недостатака одговарајућег закона о заштити радника, и недостојања заштитних средстава на раду свакодневно дешавају повреде и несреће на раду, Главна партијска управа је узела став да овај моменат треба нарочито искористити у пропаганди за заштитно радничко законодавство и осигурање радника у случајевима несреће. У том циљу предузете су опсежне мере да се изradi што потпунија статистика о повредама на раду, па је свим радничким организацијама стављено у задатак да непрестано извештавају своје централне инстанце о свим несрећним случајевима за које сазнају, а главни раднички савез ће „сваки случај сакаћења или погибије радника“ саопштавати министру народне привреде.¹⁶¹ На заједничкој седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза (5. јуна 1908) решено је да се министру народне привреде поднесе представка којом ће се тражити да се Скупштини што хитније поднесе пројекат заштитног радничког законодавства. Поред тога, поднеће му се и статистички подаци о несрећним случајевима.¹⁶²

¹⁶⁰ Исто, 95.

¹⁶¹ АС, СДП, 65а, Записник од 5. VI 1908.

¹⁶² За писање ове представке одређени су Д. Туцовић, Л. Павићевић и И. Милкић.

Чињеница да је све већи број радника био изложен свакодневним повредама на раду пружила је изванредне могућности за успешну пропаганду међу радницима. *Радничке новине* свакодневно су извршавале о повредама на раду, како би се масе радника „усталасале и заинтересовале“ за заштитно радничко законодавство. Као што се види из извештаја Главне управе ССДП о раду (од 15. јуна 1908. до 17. маја 1909) и излагања социјалистичког посланика Трише Кацлеровића у Скупштини, само 1908. године било је више стотина жртава у несрећама на раду, од чега преко стотину мртвих и неколико стотина повређених.¹⁶³ Констатујући ову чињеницу, у извештају се закључује да, поред свега, ови подаци убедљиво говоре да је неопходно да се капиталистичка експлоатација обузда заштитним радничким законодавством и да у том правцу треба усмерити акцију организованог пролетеријата.

И тако, док су, с једне стране, готово све владе потискивале у позадину и одлагале решавање питања заштите и осигурања радника, а капиталистички односи због све изразитије експлоатације, потврђивали оправданост захтева за доношењем таквих закона, ССДП је упозоравала владу и Скупштину да о животу и здрављу радника у Србији поведу више рачуна, истовремено радећи на томе да се што већи број радника мобилише у активну борбу за извојевање заштитног радничког законодавства. Поред ових акција, усредсређених на покретање радника, ССДП, преко свог представника, деловала је и у Скупштини. Социјалистички народни посланик Т. Кацлеровић покретао је, по ко зна који пут, питање заштитног радничког законодавства, инсистирајући на томе да је, без обзира на свој класни карактер, држава дужна и да „мора да поведе рачуна о томе под каквим условима раде, живе и развијају се и они људи који нигде ништа немају. Ми с правом тражимо да држава најпотпуније врши свој задатак.“¹⁶⁴

Како је у јеку борбе за доношење Закона о заштити и осигурању радника, као и Закона о радњама, чија је реализација била већ извесна, донет такозвани Службени ред на рудницима у Србији (марта 1908), то је ССДП преко свог представника у Скупштини радила на томе да се он укине или измени. Настао после низа штрајкова који су у то време вођени у Србији од стране рударских и осталих радника, Службени ред, по изјави министра финансије Мике Поповића, који је оправдавао његово доношење, нису изазвали радници сами од себе и својим акцијама „него да су то изазивање извршили раднички агитатори, који су ишли са једног места на друго и агитовали, разуме се у корист радника, против господара

¹⁶³ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије* III, 96; Стен. бел. НС, 8. IV 1909, 1514-1516. — У поменутом извештају се каже да је само у току 1908. године било 319 жртава, од чега 60 мртвих и 259 рањених, уз напомену да ова статистика коју доносе *Радничке новине* није потпуна, пошто оне нису могле бити обавештене о свим несрећним случајевима, поготову што су послодавци многе прикривали. Триша Кацлеровић је, пак у Скупштини износио следеће податке: »По рачуну нашег Главног Радничког Савеза, у прошлој 1908. било је жртава рада у приватним повластичарским и државним предузећима између 850-900. Ту има преко 150 смртних случајева, неколико стотина лако повређених.« У извештају се још износи да »од броја погинулих и осакаћених, који смо горе саопштили 12 случајева пада на децу и подмладак, 10 на жене; сама вршалица убила је и осакатила у прошлој години 6 лица, али највећа жетва пала је у рудницима: 23 мртва и рањена рудара у 1908. год. и само они за које смо могли сазнати.«

¹⁶⁴ Стен. бел. НС, 19. VII 1908, књ. IVa, 435-436.

рудника“, па су, сходно томе, радници лишени права на организовање и борбу „и доведени у положај заточеника рударских компанија“. На интервенцију социјалистичког народног посланика у Скупштини, министар финансија је признао да су ове мере доста оштре и да радницима треба дати право да се могу окупљати на зборовима, да се удружују ради поправљања услова живота и рада, али да све то не треба да иде до те мере „да повлашћујући раднике не дође у питање угроженост интереса капиталиста“. Како се министар отворено ставио на страну капиталиста, то се акција против Службеног реда наставила и 1909. године када је Т. Кацлеровић поново тражио да се исти што пре повуче из употребе.¹⁶⁵

Придржавајући се Резолуције VI конгреса ССДП о законској заштити радника, Главна партијска управа је, поред осталих облика рада, развила непосредну агитацију међу радницима. У том циљу решено је да се у организације широм Србије шаљу партијски референти који ће говорити о заштитном радничком законодавству, с тим што се препоручује да се бирају референти који ће умети да радницима изложе потребу заштитног радничког законодавства и кажу нешто више „од општих фраза које су се до сада чуле“. Да би се агитатори што боље упознали са суштином заштитног радничког законодавства и стечено знање што ефикасније пренели на раднике, Управа ССДП је, за потребе партијске библиотеке набављала стручну литературу чак из Немачке.¹⁶⁶ Исто тако, препоручивано је да се и пројекат Закона о радњама искористи у овој агитацији, јер „најновији пројекат Закона о радњама даје доста материјала и места за агитацију“. На крају, с обзиром на то да је и борба против Закона о радњама почела да јењава после великих демонстрација 1905. и да је пројекат из 1907. био доста добар, требало је у центар пажње ставити нова питања и око њих окупити раднике и повести их у нове акције.¹⁶⁷

Као што смо већ напоменули, питање радничког законодавства је све чешће повезивано са општим правом гласа и питањем ширих политичких слобода. У пропаганди која је почетком 1908. виђена, коришћене су разне могућности да се постигне што јача веза између ова два питања. Интересантно је, стога, напоменути да је у време припрема за скупштинске изборе (18. маја 1908.) ССДП користила пројекте Закона о радњама и Закона о осигурању радника као јако агитационо средство у циљу осигурања што већег броја радничких гласова. Ради тога је уочи избора (17. маја 1908) издала проглас у коме позива раднике да не дозволе да „оно што је досад било само насилничка и безаконна пракса [...] Законом о радњама постане право и дужност власти“.¹⁶⁸

Док је радничка класа била углавном задовољна новим предлогом Закона о радњама и тежиште своје акционе пренела на друга питања која су била у непосредној вези са поменутиим законом, занатлије су тражиле да се пред Скупштину изнесе ранији предлог

¹⁶⁵ Исто, 31. VII 1908, књ. IVa, 802; 7. VIII 1908, књ. IVa, 964-968; 18. XI 1909, књ. II, 1366; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије* II, 96.

¹⁶⁶ АС, СДП, 65а, Записник, 28. VII 1908.

¹⁶⁷ Аца Павловић је на седници ГПУ, у вези са тим говорио да су питања о заштитном радничком законодавству и осигурању радника, много погоднија да усталасају и заинтересују масе.

¹⁶⁸ РН 15. и 17. V 1908.

овог закона.¹⁶⁹ Године 1908, као и раније, представници појединих грађанских странака у Скупштини, говорили су у име занатлија и, сваки на свој начин, тражили да се питање доношења Закона о радњама оконча. Подстакнути притиском занатлија и изјавом министра народне привреде Косте Стојановића да се питање доношења овог закона може одужити унедоглед „ако се решење државног буџета и трговинског уговора не убрза“, ¹⁷⁰ представници Либералне и Радикалне странке развили су полемику у Скупштини о томе ко је одговоран за то што се не доноси Закон о радњама, инсистирајући у исто време да га министар народне привреде што пре изнесе пред Скупштину. Већ 13. јула 1908. група посланика, предвођена од Радослава Агатовића и Петра Станковића, тражи од министра да још у овом сазиву реши питање доношења Закона о радњама.¹⁷¹ На седници од 21. јула поново је покренуто ово питање. Овога пута тражи се од министра да се изјасни да ли ће моћи бар у идућем скупштинском сазиву да поднесе предлог Закона на решавање.¹⁷²

Пратећи процес пропадања заната у Србији, заступници интереса занатлија у Скупштини, покушавајући да пронађу непосредне виновнике тога процеса, истичу с једне стране, „социјално радничко питање“ које се под сталним и организованим притиском радничке класе озбиљно поставило, и, с друге, „трговинско-економско-привредне уговоре са страним државама“. Према њима, ова два фактора „битно утичу на наше занате и домаћу радиност, док повластице дате домаћој индустрији и фабрикама прете уништењу сваког мајстора и занатлије, којих има у Србији велики број“. Полазећи од свега поменутог и они траже од министра народне привреде да пожури са доношењем Закона о радњама.¹⁷³ У жељи да се свака појединачно прикаже што већим пријатељем занатлија, буржоаске партије су у Скупштини то покушавале и да докажу. Либерали су нападали Радикалну странку да обмањује занатлије и да се према њима дволучно понаша, износећи увек у време избора, питање доношења Закона о радњама пред Скупштину, чак и пред одбор, да би, чим избори прођу, бацили пројекат у архиву. Бранећи се од ових напада, радикали су указивали да су радикалске владе годинама покретале питање доношења овога закона, али да су у томе били ометани. Само од 1903. „наовамо три радикална министра народне привреде спремили су били пројект законски о занатлијама, али овај пројекат, као и све друге важније послове за земљу, које је требала да сврши ра-

¹⁶⁹ Радослав Агатовић, говорећи у Скупштини о Закону о радњама, каже да су се све занатлије изјасниле за један предлог закона о радњама, док су други пројекат »г. Стојановића на једном великом збору сви осудили као врло штетан по њих«.

¹⁷⁰ Говорећи у Скупштини 12. III 1908, К. Стојановић је истакао: »Али ево где се и сад тај нови пројекат закона повлачи у Скупштини, а никако да дође на ред, да се о њему решава. Па ко зна кад ће и доћи на њега ред, ако се буде овако радило, како то сада бива, и ако се решење државног буџета и трговинског уговора не убрза, него се и даље ти најпрешњији закони буду померали, те се због тога буде одлагало и са решењем других закона, дакле и закона о радњама.«

¹⁷¹ Стен. бел. НС, 13. VII 1908, књ. IVа, 145.

¹⁷² Исто, 21. VII 1908, 449. — Групу посланика сачињавали су: М. Сретеновић, М. Божовић, М. Малићанин и Н. Живковић.

¹⁷³ Стен. бел. НС, 29. VII 1908, књ. IVа, 747.

дикална већина и њена влада, опозиција је ометала да не би изгубила свој углед у народу“.¹⁷⁴

Како није било сагласности око тога који од пројекта треба поднети Скупштини на разматрање, народни посланик Коста Ризнић, трговац, пошто је истакао хитност његовог доношења, затражио је од министра народне привреде да ради брже реализације овог посла, образује једну комисију одмах после распуштања Скупштине, пошто има два пројекта, мада, по његовом мишљењу, ниједан од њих не дозвољава интересе ни радника ни занатлија, „па да из та два пројекта састави нов пројекат који ће моћи г. Министар идуће Скупштине поднети, те да што пре постане дело, јер је он прека потреба да би се прецизно регулисали односи између послодаваца и радника“.¹⁷⁵ На том састанку, заступник министра народне привреде, министар финансија др Мика Поповић, изјавио је да му је познато да се на пројекту Закона о радњама ради редовно, али да он не може бити изнесен пред Скупштину у овој сесији.¹⁷⁶

После дугих и бурних дискусија Скупштина је изјавила да је вољна да се ово питање реши, због чега је њен председник после гласања изјавио „да је Скупштина решила да се о овој ствари више не говори“. Тако је влада, што се тиче занатлија и опозиције која је инсистирала на доношењу Закона о радњама, успела да их привремено смири, да би је исту опет повели и у току 1909. године.

Предлог закона о радњама Јаше Продановић и његово усвајање у Скупштини (1909—1910)

Почетком 1909. трговци и занатлије поново покрећу широку акцију за доношење Закона о радњама. Читав овај период до средине априла, Скупштина је из дана у дан била опседана захтевима појединих посланика, представкама и молбама грађана из многих градова, села и општина, као и захтевима општинских судова, да се Закон о радњама што пре донесе. Као почетна мера у овако широко поведеној акцији био је захтев неколико народних посланика да се раније поднети предлог Закона о радњама огласи за хитан.¹⁷⁷ Полазећи од тога да је недостатак оваквог закона узрок масовној појави торбарења по Србији и бедном стању занатлија, народни посланик, Урош Ломовић, тражио је од министра народне привреде да му одговори „мисли ли пројекат Закона о радњама, који је готов и у правцу захтева занатлија израђен, да изнесе пред Скупштину да се једанпут реши. А ако је тај пројекат поднет, зашто га представништво не изнесе на решавање“.¹⁷⁸ После ових јасних и отворених питања, Скупштини су свакодневно стизала писма од грађана, општина, места и села, као и од општинских судова, у којима се тражи да се Закон о радњама што пре озакони.¹⁷⁹ У исто вре-

¹⁷⁴ Исто, 1. VIII 1908, књ. IVa, 836. — Види излагање Р. Агатовића о потреби да се закони доносе (Исто 834—835). Његов предлог је подржао и народни посланик Димитрије Војиновић.

¹⁷⁵ Исто, 837.

¹⁷⁶ Исто, 834.

¹⁷⁷ Овакав предлог поднели су Јован Стојковић, Никола Цакић и Пејче С. Цветковић, на седници Скупштине од 22. I 1909.

¹⁷⁸ Стен. бел. НС, 7. II 1909, 766.

¹⁷⁹ Исто, 10, 11, 16, 17, 18, 19 и 20. III, 3, 8 и 11. IV 1909. — Од општинских судова, за доношење закона о радњама изјаснили су се: Суд општи-

ме и све грађанске странке повеле су заједничку акцију за његово доношење. С тим у вези, што је врло важно за такозвану велику коалициону владу, њој је изражено пуно поверење и нада да ће успети да реши многа крупна питања важна за даљу судбину земље. Као резултат такве делатности, у марту 1909. појавила се заједничка петиција потписана од 110-115 народних посланика свих буржоаских партија, упућена директно председнику Министарског савета Стојану Новаковићу. Петицијом се тражи да коалициона влада остане на управи земље до истека скупштинског периода, да би, како се у петицији каже, за то време решила неколико најважнијих питања која „дубоко засецају у интересе масе народа, као и радничке класе посебно“. Међу многим питањима за која се очекивало да ће влада решити, они су истицали и питање доношења Закона о радњама.¹⁸⁰ Ова акција, као и остале које су грађанске странке предузимале током 1909, показале су да су оне јединствене у питању доношења Закона о радњама. То ће бити, као што ћемо касније видети, веома важно за однос радничке класе према овом закону, као и за начин борбе за његово доношење.¹⁸¹ У вези с тим, неколико буржоаских посланика тражило је од министра народне привреде да тај предлог што пре изнесе пред Народну скупштину.¹⁸²

Оволики притисци и интересовање за доношење Закона о радњама приморали су министра народне привреде Јашу Продановића да се и други пут о том питању изјасни: „Ја сам у прошлом говору казао да уколико од мене зависи питање о Закона о радњама, у коме ће бити обухваћено и радничко законодавство, биће ствар коју ћу на јесен изнети на решење. . . . Уколико се мени чини, цела је Скупштина, без разлике странака, расположена да Закон о радњама дође на дневни ред. Ако Министарски Савет на то пристане, ја немам ништа против да на јесен у првим данима сазива тај Закон изнесем пред Народну Скупштину.“¹⁸³ Поред тога, осврћући се на пројекат из 1907, који је рађен у Министарству народне привреде, „али који због извесних прилика није могао бити решен“.¹⁸⁴ Јаша Продановић је истакао могућност да тај пројекат законски узме за основу, да га проучи и преда „једној комисији у којој ће бити пред-

не бабићске, нересничке, добрињске, дољо-љубишке, глоговачке, поповичке, салашке, креманске, брусничке, витковачке, трнавачке, белоречке, браничевске, ласовачке, цепске и влаичанске. Од грађана обратили су се Скупштини: грађани општине Шербановичке, села Мозгова, села Владичиног Хана, села Умке, општине давидовачке, и рамничке, општине сиколске из Велике Пчелице, села Слатине, Осечине, општине Велушићке и Дубочке, Криваљске, села Рипња, општине калиманске, парцанске, села Мустапића, општине таиђанске, дубочке, белушке, бресничке, старчевачке. Од појединаца: Миливоје Јовановић и другови.

¹⁸⁰ РН 24. III 1909, 1; 26. III 1909, 1. — За коалициону »јаку владу« која је створена у време кризе са Аустроугарском, каже се да је и даље остала, како би тако ојачана лакше спровела неке мере, па и Закон о радњама (Стен. бел. НС, 8. IV 1909, 1521).

¹⁸¹ РН 5. V 1909, 1.

¹⁸² Стен. бел. НС, 8. IV 1909, књ. IV, 1519, 1521. — Своје захтеве су поднели: прота Милан Ђурић и Милисав Чолић, народни посланици.

¹⁸³ Исто, 8. IV 1909, књ. IV, 1517.

¹⁸⁴ Министар народне привреде, Коста Стојановић је 1908 године писао да је пројекат закона о радњама из 1907. године остао нерешен због опструкције вођене у Народној скупштини. (Коста Стојановић, *Говори*, Београд 1911, 1).

ставника трговачке класе, занатлијске класе и радничког савеза, те да сви они ставе своје напомене на тај закон“.¹⁸⁵

Двадесетог маја 1909. одређена је комисија од представника свих друштвених слојева.¹⁸⁶ Комисију, која се састојала од 21 члана, сачињавало је неколико чиновника министарства народне привреде, неколико народних посланика, представници трговаца, индустријалаца и занатлија, као и представници радничке класе.¹⁸⁷ Новоизабрану комисију чекао је веома тежак и деликатан посао. Пре свега, требало је од два ранија предлога направити нови, који би задовољио интересе и радника, и занатлија, и буржоазије; с друге стране, требало је задовољити и амбицију министра народне привреде „да се за Народну Скупштину што бољи пројекат Закона о радњама припреми“. Комисија је почетком јуна узела пројекат Закона у разматрање.

Спречени „неопходним пословима и дужностима партијским“, раднички представници нису могли да присуствују првим седницама комисије, па је Главни раднички савез тражио да се почетак њеног рада помери за 1. јул 1909. год.¹⁸⁸ Међутим, како интервенција Радничког савеза није прихваћена, комисија је почела да ради без радничких представника. Неки грађански листови¹⁸⁹ искористили су њихово одсуство и напали ССДП да намерно не шаље представнике „како би избегли разлоге буржоазије за прихватање Закона о радњама“.

Како се на овим првим седницама Комисије расправљало о начелу питања будућег рада на пројекту, као и о томе који ће се пројекат узети за полазну основу, присуство радничких представника у Комисији било је веома важно. Али, како ни један од њих није могао да присуствује првим седницама, Драгиша Лапчевић је морао да иде у Министарство народне привреде и да о тим начелним питањима разговара са начелником и секретаром министарства К. Јовановићем. Реферишући о својим разговорима у министарству, Лапчевић је изнео у чему је била суштина тих разговора. Њему је речено да није посреди никакав нов пројекат, већ онај последњи који је и био пред Скупштином и да је мишљење комисије потребно за-

¹⁸⁵ Стен. бел. НС, 8. IV 1909, књ. IV 1513-1514. »Пошто закон прође кроз ту комисију, истакао је Ј. Продановић, где ће они чији су класни интереси у питању моћи да ставе своје примедбе, ја ћу онда уз допуштање Министарског Савета, поднети тај законски предлог Народној Скупштини и њиме ће бити обухваћено све оно, што се односи на заштиту радника.«

¹⁸⁶ РН 13. VI 1909, 2. — Раднике су представљали: Л. Павићевић, Д. Лапчевић и Д. Туцовић.

¹⁸⁷ Стен. бел. НС, 8. III 1910 књ. III, 2325. — За чланове комисије одређени су: Владимир С. Цонић, начелник трговачког одељења, М. Н. Христић, инспектор министарства народне привреде, др К. Јовановић, секретар министарства народне привреде, др Влада Т. Марковић, А. Стевовић, професор Универзитета, Мих. Р. Радивојевић, судија из Београда, Коста др Ризнић, трговац из Београда, С. Миросављевић, Д. М. Борић, Тод. Ј. Михаиловић, Мил. М. Павловић, трговац из Београда, Влада Илић, Свет. Гођевац, Свет. Т. Стојадиновић, сајција из Београда, Милош Савић, обућар, Живста Лазаревић, кројач, Младен Савић, фарбар, др. Сретен Кужељ, Драгиша Лапчевић, Лука Павићевић, и Димитрије Туцовић. Као што се види комисију је сачињавало: 4 чиновника министарства, 2 професора Универзитета, 2 представника индустријалаца, 3 представника занатлија, 3 радничка представника, 4 народна посланика и представника трговаца.

¹⁸⁸ По писању *Радничких новина* један члан је био заузет приватним пословима, »други је на путу и тек је дошао 11 ов. м., а трећи је већ 12 ов. м. отпутовао — сва тројица по пословима који се не могу одлагати.«

то да би „се за основицу претресања“ узео последњи пројекат.¹⁹⁰ По мишљењу Косте Јовановића, присуство радничких представника је потребно да би се ово постигло, а кад се за основицу узме поменути пројекат, онда раднички представници не би морали ни долазити, већ би своје примедбе могли писмено достављати. Поред тога, на овом састанку је речено да ће се пројекат без измена поднети Скупштини, а мишљење комисије скупштинском одбору.¹⁹¹ Међутим, с обзиром на састав комисије, осамнаест према три радничка представника, ССДП није ни рачунала да би у случају надгласавања могло да се учини нешто нарочито, па је став који је саопштен Лапчевићу, о писменом достављању свога мишљења и примедба, био ближи и прихватљивији, па се и овога пута велика нада полагала у снагу радничких организација и притисак радничке класе на владу и Скупштину, како би био донесен и изгласан што напреднији Закон о радњама.¹⁹² Пошто се знало да комисија увелико ради на ревизији овог закона, погоршавајући, чак, оне одредбе које се односе на раднике, било је, ипак неопходно да се обезбеди присуство радничких представника, како би се било у току догађаја, и како би радништво било благовремено обавештавано. Под притиском ових потреба раднички представници су већ средином јуна почели долазити на седнице комисије и активно се укључивати у њен рад.¹⁹³

Већ прве седнице показале су да су притисци који су долазили са разних страна довели до тога да Комисија, разматрајући пројекат Закона о радњама, чини свима извесне уступке, често науштрб интереса радничке класе. Полазећи са тог становишта ССДП је благовремено предузела мере да се радничка класа припреми за наступајуће борбе. Још у марту, када су занатлије и готово све буржоаске партије вршиле притисак на владу и Скупштину да пожуре са доношењем овог закона, у ситуацији кад „према гласу једног јединог представника социјалне демократије у Скупштини стоје као један човек 159 представника крупне и ситне, сеоске и варошке имућне класе“, *Радничке новине* су писале да је ситуација у односу на 1905. „данас (...) сасвим друкчија, на штету пролетаријата“, због чега је неопходно „да наша снага ван Скупштине буде што солидарнија, наши редови што гушћи, наше организације, економске и политичке, што пуније. Онај тренутак кад Скупштина буде решавала тако животна питања по пролетаријат, морамо дочекати спремни.“¹⁹⁴

Радећи на погоршавању одредаба Закона о радњама, комисија је не само ударила директно на интересе радничке класе већ је изневерила и обећање које је Лапчевић добио у Министарству народне привреде да се пројекат из 1907. неће мењати, и да ће као такав изнет пред Скупштину. Пошто се знало да комисија припрема закон „небројено пута гори него што је био и један пређашњи,“ ССДП је повела борбу против његовог погоршавања. *Радничке новине* биле су у пуној мери ангажоване¹⁹⁵ на томе да се широј јавности изнесу

¹⁸⁸ Дневни лист, Одјек, Вечерње новости.

¹⁹⁰ На овоме је нарочито инсистирао Коста Јовановић (РН 13. VI 1909, 2).

¹⁹¹ РН 13. VI 1909, 2.

¹⁹² Исто.

¹⁹³ *Радничке новине* 16. VI 1909 су писале: »Као што се из уводног чланка данашњег броја види, закон о радњама живо се ради у комисији, у којој од последње седнице учествују и наши другови.«

¹⁹⁴ РН 24. III 1909, 1.

¹⁹⁵ О проблемима радничког законодавства уопште, и закона о радњама, посебно, *Радничке новине* су писале свакодневно у уводним чланцима и

ставови и мишљење радничке партије, да се они супротставе ставовима буржоазије, да се радничка класа упозна с тим шта се ради са Законом о радњама и да се, уједно, припреми за борбу. Дајући оцену целокупне социјалне политике „Велике Владе“, са посебним освртом на рад комисије за ревизију Закона о радњама, *Радничке новине* су писале да „у маршу уназад“, који чини коалициона влада, припремајући низ реформи на брзину, Закон о радњама стоји на његовом челу.¹⁹⁶ Апелујући на владу и Скупштину да не дозволе погоршавање Закона о радњама, ако иоле воде рачуна о интересима радника, *Радничке новине* су писале: „Ако Влада и Скупштина не буду умеле боље схватити важност и потребу заштите економски слабијих него што их схвата Комисија за ревизију Закона о радњама, целој згради сацијалистичких реформи [...] биће ударен лажан темељ.“ Међутим, како је буржоазија, оличена у јакој коалиционој влади, поред Закона о радњама радила и на измени изборног и пореског закона, који су такође задирали у интересе радничке класе, ГПУ и ГРС су преко *Радничких новина* обавештавали партијско и синдикално чланства да све мере ове владе дубоко задиру у интересе радничке класе и да су због тога „дани којима идемо у сусрет, врло судбоносни по радничку класу“.¹⁹⁷ Чланство се даље упозорава да је буржоазија, користећи се коалицијом свих партија, предузела енергичан корак против радника, „њихових права, њиховог живота, њихових организација, њихове борбе“. Али да би борба била успешнија, пишу *Радничке новине*, „наши представници синдикалних и политичких организација, који треба да стоје у првим редовима у борби против пројеката који се спрема, пре свега, да се темељно упознаду са питањем“. Поред осталог, њима, као и осталим организационим радницима, препоручује се да пажљиво проуче постојећу литературу о радничком законодавству.¹⁹⁸ Но, да би покрет радника постао што масовнији, а њихове организације што бројније и јаче, „агитовати и радити морају све другови“. У вези са овом акцијом припремања и покретања радника „за судбоносне дане“, који ће наступити са доношењем Закона о радњама и осталих закона којих се тичу радника, упозорава се и влада да радничка класа неће остати само на декларативним изјавама и оп-

полемикама у политичком погледу, тако да се, пратећи њихове свакодневне садржаје може стећи слика о њиховој пуној ангажованости по том питању.

¹⁹⁶ *Радничке новине* су у вези с овим писале: »Судећи по досадашњем комисијском раду нови пројекат закона о радњама — ако мишљење данашње комисије буде примио Министар Народне Привреде изаћи ће пред Народну Скупштину небројено пута гори него што је био иједан пређашњи. Досадашњи рад комисије сведен је на то да се из последњег пројекта од 1. октобра 1907. или просто избаце све одредбе у корист радника или унаказе онако како ништа неће вредети ни значити« (РН 16. VI 1909, 1).

¹⁹⁷ У даљем тексту се каже: »Новим задужењима и повећаним порезима, господа ће нам откидати велики део, ионако мале, слабе и злехуде наднице, вештим изменама изборног и пореског система ће нас лишити права гласа те нам неће дати да се појавимо на биралишту и заштитимо у парламенту своја права, законом о радњама везаће нам руке и ноге.« (РН 18. VII 1909, 2).

¹⁹⁸ Препоручује се радницима да проуче следеће брошуре: *Раднички захтеви*, од Д. Лапчевића, и *Закон о радњама и социјална демократија*, од Д. Туцовића, које се могу набавити у социјалистичкој књижари. Агитујући међу радницима у вези са тиме се каже: »Са разлосима и фактима у руци треба припремати масе да при решавању овог Закона узму најживљег учешћа.« (РН 16. VI 1909, 2).

штим констатацијама. Да би онемогућила доношење таквих закона којима ће се још више погоршати њен социјални и политички положај, радничка класа, према писању *Радничких новина*, мора да буде спремна „за историјску дужност коју у данашњем значајном тренутку има да испуни према садашњим и будућим интересима својим“.¹⁹⁹

И поред оштрих напада на рад комисије и жучне полемике са Одјеком око напредности и сврсисходности појединих чланова, од којих је најоштрије нападана заштита штрајкбрехера и ускраћивање права на штрајк, комисија је ипак посао приводила крају. Док су ССДП и ГРС водили живу пропаганду међу радницима против таквог рада Комисије, а *Радничке новине* биле пуне чланака којима се осуђује рад на погоршању Закона о радњама и радници позивају да буду што спремнији за борбе које их очекују,²⁰⁰ раднички представници у комисији морали су водити стварну, оштру и упорну борбу за освајање што већег броја позитивних одредаба у Закону о радњама. Та борба се водила у преко 30 седница комисије, на којима су класне супротности дошле до пуног изражаја. Ни аргументована документацију ни разложност са којом су раднички представници у комисији иступали нису могли да премосте дубоки јаз који је капиталистички начин производње изградио између појединих друштвених класа, а нарочито између радника и занатлија. Ово се најбоље показало на крају рада комисије, када је, после многих измена и допуна, предлог Закона о радњама требало поднети Скупштини на разматрање.²⁰¹ Иако је комисија у току рада мишљења усклађивана, многим питањима дата су издвојена мишљења. Трговци су и даље остали при захтеву да се Законом о радњама не анулира Закон о сеоским дућанима. Индустријалци су остали доследни захтеву да се не дозволи право штрајка. Занатлије су, између осталог, остале при захтеву да се занатске

¹⁹⁹ РН 16. VI 1909, 1.

²⁰⁰ У очекивању да комисија заврши рад, *Радничке новине* су, оцењујући значај доношења Закона о радњама писале: »Закон о радњама јесте у ствари збир свих оних питања која се тичу положаја радника у радионицама и фабрикама, која одређује њихов однос према капиталу, која одређује степен експлоатације радника. То су питања за чије се решење пролетеријат не престаје борити нигде. И сад, пред временом када ће закон о радњама изаћи на решење и постати стварност, организовани пролетаријат је стављен пред велике дужности: у изгледу су велике борбе. Оне су на своје месту, јер су и крупни интереси у питању; велике су борбе пратиле постанак радничког законодавства у свим земљама. Наша партија мора бити на висини свога задатка, наше синдикалне организације морају бити моћне; борбени пролетеријат мора бити готов за борбу. Његови животни интереси, као и интереси привредног напретка земље и дух времена, изискују закон за истинску заштиту оних којима је она потребна, који су притиснути капиталистичким ropством.« (РН 19. IX 1909, 2).

²⁰¹ Комисија је на основу многих примедби чланова комисије изменила и допунила пројекат и сав материјал предала Трговинском одељењу министарства народне привреде. Ово је на основу тога, као и на основу писмених примедби, накнадно добивених од чланова комисије, израдило дефинитивну редакцију пројекта, који је комисија поднела Скупштини на разматрање. У образложењу комисије се каже да је приликом израде овог предлога закона о радњама, ова радила веома озбиљно и да је узимала у обзир све примедбе до којих је дошла. Говорећи о многим изменама и допунама које је учинио у предлогу закона, каже се да је то било могуће зато »што је комисија узимала у обзир све примедбе Државног Савета и њих унела у пројекат, затим примедбе које су се појавиле у јавности на пројекат од 1907., и најзад све примедбе чланова комисије. (Стен. бел. НС, 8. ЈЛ 1910, књ. III, 2325).

радње не затварају суботом у шест часова. Главни захтев радничких представника био је да се пројекат Закона о радњама очисти од еснафског карактера, јер је, по њиховом мишљењу, незамисливо „да се концесије занатлијским захтевима чине на штету радника, да се ситна радиност жели да одржава сахрањивањем радне снаге, нарочито неодраслих радника.²⁰² Поред овог неиспуњеног захтева, копља су се ломила и око захтева „да се социјално законодавство стави што радикалније у заштиту интереса друштва и привредног напретка“ и да се обезбеди осигурање радника у свим облицима, а не само у случају болести и повреда. Не могавши ништа да ураде на побољшању ових одредаба, раднички представници су остали у уверењу да ће се по овим питањима моћи нешто да уради приликом разматрања у Скупштини.²⁰³

Пошто су многи чланови комисије остали при ранијим стововима и пошто је она многе њихове примедбе усвојила, да би Трговинско одељење Министарства народне привреде могло, на крају, дати своју коначну редакцију пројекта, затражено је од чланова комисије да накнадно доставе своје писмено мишљење и изнесу нове примедбе. С обзиром на то да су раднички представници своје писмене примедбе доставили комисији још пре дефинитивне редакције пројекта, председник комисије се писменим дефтом од 8. октобра 1909. обратио Главном радничком савезу, тражећи од њега да достави евентуалне нове примедбе на пројекат. Закона о радњама. У име ГРС, председнику комисије је, 27. октобра 1909. писмено одговорио Димитрије Туцовић. Он је изразио задовољство што се после свега може утврдити да су многе одредбе у пројекту Закона о радњама добиле модернији карактер. Међутим, гледано у целини, Туцовић сматра да је то све још увек недовољно „да се у овим питањима од тако еминентне важности по интересе радничке класе коју представљамо, постигне сагласност или бар изврши зближење између нашег гледишта и погледа осталих чланова, који су представљали већину“.²⁰⁴ Остајући при ранијем ставу, да се по битним, начелним

²⁰² Објашњавајући откуд то да се непријатељство између радника и занатлија »који страдају од једног истог непријатеља«, добије толике размере да иде до потпуне искључивости. Д. Туцовић је писао: »Осим тога, наше држање према захтевима занатлија погрешно се тумачи непријатељством социјалне демократије према сиромашним занатлијама чији је самосталан и човечан живот све више угрожен и отежан. Јер опстанак свих занатлија не поткопава и не разорава социјална демократија, и борба коју радничка класа мора да води, већ капитализам и класна политика буржоазије која капитализму служи. Само је та заблуда, ревносно распростирана и лаковерно примана од занатлија за готово, могла створити мржњу и непријатељство између два реда који страдају од једног истог непријатеља... И кад се радници у борби за опстанак, морају да организују и боре за опстанак, морају да организују и боре за повећање надница, занатлије падају у очајање да искале према њима сав гнев који је код њих стварао капитализам, задајући им ударац за ударцем.« (Д. Туцовић, *За социјалну политику*, Београд 1909).

²⁰³ Обраћајући се председнику комисије за ревизију закона о радњама, Д. Туцовић ми је писао: »Али претресање тих битних разлика између нашег гледишта и гледишта усвојених у пројекту остаје за Скупштину. Ми остављамо за сада то на страну.« (Стен. бел. НС, 8. III 1910, 2326).

²⁰⁴ Стен. бел. 8. III 1910, књ. III, 2326. — Говорећи о несумњивом успеху и раду комисије, Туцовић је нагласио да је Закон о радњама у многим одредбама побољшан, између осталог »благодарећи томе, што су наши захтеви на предусртљивост од стране Ваших колега из Министарства«.

питањима не могу усагласити мишљења па, према томе, ни постићи неке битне измене у смислу квалитетнијег побољшања, у писму је наглашено: „Ми остављамо то за сада на страни. Наше примедбе ограничићемо само на ствари које не засецају дубље у те разлике и које би се могле поправити у оквиру опште савремености и напредности пројекта.“²⁰⁵

Први октобар 1909. као дан свечаног отварања Скупштине представљао је датум од кога се очекивало да раду народног председништва да ново обележје, које би било крунисано доношењем давно жељеног Закона о радњама. Да би се новој Скупштини ставило до знања да је радничка класа јако заинтересована за доношење овог закона, али да је и јединствена и одлучна у томе да не дозволи да се њеним интересима тек тако манипулише, Главна партијска управа је за 1. октобар 1909. заказала јавне зборове по свим квартовима Београда. Све партијске организације: Врачар, Палилула, Дунав, Сава, Три кључа и Чукарица, одредиле су место одржавања зборова, а за референте су одређени најпознатији партијски функционери: Триша Кацеровић, Драгиша Лапчевић, Аца Павловић, Душан Поповић, Живко Топаловић и Димитрије Туцовић. Предмет рада зборова био је: састанак Народне скупштине и захтеви радничке класе. На овим зборовима, који су, према писању *Радничких новина*, били добро посвећени, демонстрирана је једнодушност радника и њихово велико интересовање за проблеме радничког законодавства. Како истичу *Радничке новине*, референти који су говорили о раду Скупштине и захтевима радничке класе, били су саслушани са изузетном

²⁰⁵ У даљем тексту стављен је већи број примедби које су могле да се прихвате без неких већих потреса: »Навешћемо их појединачно: у чл. 53-2 пасус, предвиђа се обавезан отказ стана најдаље недељу дана раније. Тај рок је [...] мали, и требало би га повећати најмање на месец дана; у чл. 69, 1 предвиђа се апсолутна заштита дечје снаге до 12 година, што је такође мало, поред осталог с обзиром на то, да се модерно законодавство простире на децу до 14 година; у чл. 86, незаконити обавезу накнаде штете (Haltblicht) за повреде радника без обзира на осигурање у несрећама на раду, с тим да се прве обавезе ослобађају они који спроведу осигурање у смислу закона; у чл. 78, суд добрих људи, који би било боље назвати привредним судом, треба да се бира тајним гласањем, као што је то и у комисији било одлучено; у чл. 99, еснафи су учињени обавезним, чак ако о установи њиховој одлучи један преко половине. То је изузетна бенефиција занатлијама, на штету осталих редова, чији су интереси са њиховим укрштају. Чак, и Немачка привредна уредба тражи две трећине, место просте већине; у чл. 39,3, последњој алинеји »цене по којима ће радници добијати стан и храну«, не треба да прелазе трошкове коштања које ће утврђивати индустријска и радничка комора; изузетци предвиђени у чл. 56, 57, 66, 67, остављају отворена врата за највеће злоупотребе. Једини критеријум за чињење таквих изузетака може бити техничка нужност или нека јавна потреба; ништа више и ништа друго; у чл. 68, оставља се послодавцима право да казнама лише раднике једнодневне наднице, а што је неправедно и по раднике врло тешко; у чл. 123, последња алинеја, од чланова радничких комора се траже сувише строги услови. Нарочито је тешко и реакционарно тражити 30 година старости. Ми стојимо на гледишту да пунолетство треба признати и радницима; у одредбама о инспекторима потребно би било довести те привредне органе у сталну везу са радничким организацијама избором инспекторијалних помоћника из радничке средине као што то показује пракса тога законодавства у целом свету; у одредбама о казнама треба да буде дата потпуна санкција свима законским одредбама. Апелује се, на крају, да бар ове примедбе треба прихватити и дотерати, а у интересу доследности самога пројекта.« Потпис: Д. Туцовић. (Стен. бел. РС, 8. III 1910, књ. III, 2326-7.

пажњом, што је, и поред неверице у добронамерности коалиционе владе, уливало извесно поверење у крајњи исход борбе за доношење Закона о радњама. Између осталог, ови зборови су показали да ССДП у датом тренутку може рачунати на мобилизацију знатног броја организованих радника; а то је било довољно за настављање започете акције.²⁰⁶

Неки народни посланици почетком новембра 1909. покрећу поново питање доношења Закона о радњама, тражећи од министра народне привреде Јаше Продановића да Скупштину обавести шта је са Законом о радњама и зашто већ није изнет пред Народну скупштину.²⁰⁷ Јаша Продановић је рекао да је пројекат Закона о радњама готов и да се већ налази у Министарству народне привреде. Наглашавајући да су сви фактори који су учествовали у његовој изradi завршили успешно свој посао, он је напоменуо да је остало још да га он, као министар, детаљно прегледа, па да га преда Скупштини на разматрање. Међутим, пошто је став нове владе²⁰⁸ био „да првенствено дођу на решавање политички закони који су остали невршени од четворне коалиције“, Јаша Продановић је истакао да због тога није хтео Закон о радњама да износи пред Скупштину.²⁰⁹ На седници Скупштине од 11. и 19. новембра 1909, јасно је решено да се предлог овог закона намерно одлаже, јер то намећу практични политички разлози. Да би се коалициони кабинет уврстио на власти, требало је превасходно решити питање оних закона који су обезбеђивали ту стабилност. Међутим, утешно је деловала изјава Јаше Продановића да ће, свакако, у овој скупштинској сесији предлог Закона о радњама бити изнет пред Скупштину.

Полазећи од овакве ситуације, *Радничке новине* поново покрећу питање социјалног законодавства, пре свега доношење Закона о радњама. Став ССДП и ГРС према Закону о радњама разумљив је ако се узме у обзир да је предлог такав да „се и са наше стране може узети у обзир“. Исто се сматрало да он, онакав какав је од Комисије дошао пред Министарски савет, није лишен многих недостатака ранијих предлога, ипак „упоређен са својим предходницима, он је знатно бољи: однос између онога што је у њему добро и онога што је рђаво повољнији је сада него раније“.²¹⁰ Констатујући несум-

²⁰⁶ РН 6. X 1909, 3.

²⁰⁷ Стен. бел. НС, 11. XI 1909, 495; 19. XI 1909, 658.

²⁰⁸ У октобру је коалициони кабинет »четворне коалиције« замињен коалиционим, кабинетом састављеним од физionaша и самосталаца. (РН 13. X 1909, 1; Стен. бел. РС, 11. XI 1909, 495).

²⁰⁹ Успут је извео да то није учинио и због тога што је министар финансија тражио, с правом, да ови закони који регулишу и балансирају буџет дођу што пре. »Ја мислим да су то хитније ствари, јер ако се закони финансијски не донесу, тешко ће се буџет довести у равнотежу, а ако се не сврше нови политички закони, онда се губи основица за коалициону владу. Чим то буде свршено, закон о радњама поднеће се Народној Скупштини, која ће, ако се с њом сложе, усвојити га.«

²¹⁰ РН 12. XI 1909, 1. (У тексту се каже: »Србија је ваљда једина земља у Европи у којој ти модерни односи између рада и капитала, у којој систем експлоатације није ограничен и сузбијен бар колико толико, мешањем и регулисањем од стране државе[...] Ми тражимо један специјални привредни законик, ми хоћемо социјално законодавство, ми захтевамо да се већ једном изнесе на решавање Закона о радњама.«

РН, 14. XI 1909, 1. — Износећи добре стране Закона, у чланку се даље каже: »То је несумњиво, као што је несумњив и факат да је тај напредак, ма колико још недовољан, заслуга и успех борбеног пролетеријата, жилаве и непрестане акције социјалне демократије.«

њив напредак у изради предлога Закона о радњама, руководство Партије га није ни прецењивало. Као што је раније веома рђав законски пројекат могао да „завитла ово питање најнесрећнијим правцем, с кога би га било врло тешко вратити на прави пут“, тако се сада јавља бојазан да буржоаска влада, релативно прихватљив пројекат одуговлачи унедоглед. Изражавајући став Главне партијске управе о овом питању, *Радничке новине* су писале: „Ако је, према томе, досадашња наша борба имала за циљ упокојење пројекта који су испод критике, сада нам је дужност да сконцентрисаном снагом принудимо буржоаске партије да приступе решавању тога питања.“²¹¹

Радећи на томе, ГПУ и ГРС су за недељу, 15. октобра 1909 за-казали раднички збор посвећен Закону о радњама. У том циљу се апелује на раднике да у што већем броју присуствују збору, „не само ради тога да се нови пројекат Закона о радњама поправи тако да пружи истинске заштите и осигурања радничкој класи, већ и ради тога да енергичном акцијом принудимо владајуће да ово питање не одлажу до кукова лета“. Социјалдемократска партија као носилац и представник класних интереса пролетаријата („и целокупнога културнога и социјалнога прогреса“), узела је иницијативу у своје руке и повела акцију за извођење прогресивног радничког законодавства. Ова њена иницијатива манифестовала се већ на овом збору, када је, на предлог референта Д. Туцовића, једногласно прихваћена одлука збора о Закону о радњама враћен од комисије бољих од свих дотадашњих пројеката и да се као такав може узети „за основицу енергичној акцији пролетаријата да се решење овог питања не обилази и не одуговлачи више“. Оштро се осуђују концесије које се овим законом чине занатлијама, и које су не само реакционарне већ и илузорне.²¹² Остављајући *Радничким новинама* да изврше озбиљну критику одредаба о заштити и осигурању радника, збор посебно истиче одредбе о радном времену, заштити недорасле и женске радне снаге, о праву радника на штрајк и штрајкачке страже, о касама за обавезно осигурање радника у случају болести и повреде, паритетним привредним судовима и друго.²¹³ Указујући, на крају, на извесне недостатке пројекта,²¹⁴ збор закључује да од енергичне акције пролетаријата и притиска на Народну скупштину, пре свега, зависи да ли ће ови недостаци бити поправљени. У вези с тим апелује се на раднике Србије „да живом агитацијом не допусте

²¹¹ РН, 14. XI 1909, 1. — У истом смислу види: Д. Т у ц о в и ћ, *За социјалну политику*, Београд 1909, 3—4.

²¹² У тексту одлуке се каже да владајуће буржоаске партије ово свесно чине у једном циљу »да привидним условима ставе у службу своје реакционарне политике многобројне гласове сиромашних занатлија«. (РН 17. XI 1909, 1).

²¹³ РН 17. XI 1909, 1 — 1. Радно време: за одрасле фабричке и занатске раднике 10 часова без пауза од 2 сата дневно; у трговинама најдаље до 8 часова увече; суботом се ради само до 5 сати; недељни одмор од 36 сати. 2. Заштита недорасле и женске радне снаге: деца испод 12 година заштићују се сваког привредног рада; радници испод 16 година не смеју се употребљавати у фабрикама на рад дуже од 6, а од 16—18 година од 8 часова дневно; за женске уопште и мушке испод 16 година забрањује се сваки рад ноћу. 3. Загарантовано право радника на штрајк и штрајкачке страже; на отказ најмање 7 дана унапред; на надницу у новцу (трук систем забрањен). 4. Предвиђене установе: касе за обавезно осигурање радника у случају болести и повреде; паритетни привредни судови; занатске школе; берзе рада; радничка комора коју бирају радничке организације; и привредна инспекција на доста модерној основи.

²¹⁴ РН 17. XI 1909, 1.

владајућим факторима да се решење овог питања одуговлачи“. Уверен у позитиван коначни исход борбе за заштиту и осигурање радника „ако целокупан пролетаријат под заставом Социјалне демократије прихвати ствар привредних и социјалних реформа са оном предношћу и пожртвовањем какве изискује привредни, културни, политички и национални значај њихов“, збор позива управе партије и Главног радничког савеза да учине све што је у њиховој моћи да се питање заштите и осигурања радника повољно реши. У случају потребе препоручују се и мере предузете новембра 1905. На крају се каже да је дужност свих партијских и синдикалних организација, као и читавог радничког покрета, да прихвати ову паролу и у њеном духу настави барбу за њену реализацију.

Убрзо се прешло и на реализацију закључака овога збора. Основни задатак — критика појединих делова пројеката и упознавање партијских и синдикалних функционера с њим, као и организованих и неорганизованих радника широм Србије, почео је постепено да се реализује. С том намером већ 20. новембра, партијско и синдикално веће заказали су заједничку седницу на којој су чланови управе упознати са основним одредбама новог пројекта Закона о радњама. Одрах затим је уследило одржавање партијских и синдикалних зборова у многим местима Србије, на којима се говорило о заштити и осигурању радника и предлога Закона о радњама.²¹⁵

У жеку акције разматрања овог предлога, крајем 1909, када је, поред упознавања радника са његовим основама, требало што боље припремити и одређен број способних агитатора, изашла је из штампе брошура Димитрија Туцовића, *За социјалну политику*. Како се у њој говорило о најновијем предлогу Закона о радњама, топло је препоручивана појединцима и организацијама.²¹⁶ Тако се година 1909, што се тиче радничке класе и њених организација, одвијала у жеку појачане активности и мобилизације организованих радника за извојевање напредног радничког законодавства, а посебно непрекидне борбе за доношење што бољег Закона о радњама.

У међувремену предлог Закона о радњама, који је крајем новембра био изнесен на разматрање, био је због неких недостатака враћен Комисији на допуну, па је у првој половини децембра 1909. био потпуно готов („тако да се више на њему нема што радити“). Министар народне привреде је изјавио да ће га до 10. јануара 1910. поднети Скупштини.²¹⁷ Међутим, ни овога пута он није могао да испуни своје обећање све да марта 1910. Додуше, министар народне привреде Јаша Продановић, поклатио је сву своју пажњу доношењу овог закона, третирајући га чак као саставни део свог привредног програма. Како је Закон о радњама широко засецао у друштвено-економске односе тадашње Србије, у којој су занати све више пропадали а индустрија, трговина и радничка класа биле у сталном успону, министар народне привреде се трудио да направи што бољи пројекат овог закона. Желећи жарко да створи закон који ће

²¹⁵ Тако је у Београду социјалистичка организација »Дуван« одржала збор поводом Закона о радњама 29. XI; у Обреновцу је одржан такође 29. XI и прегресан је предлог Закона о радњама; Социјалдемократска организација у Пирсту и Синдикално веће одржали су збор 13. XII; говорено је о заштити и осигурању радника с обзиром на најновији предлог Закона о радњама. — РН, 19 и 28. XI, 3 и 12.

²¹⁶ РН 5. XII 1909, 2.

²¹⁷ Стен бел. НС, 18. XII 1909, 1361.

што је могуће више ублажити настале противречности, уједно гајећи илузије да ће једним законом удовољити захтевима који се у својој основи искључују, Продановић је инсистирао да се на њему ради савесно и студиозно. Радећи веома озбиљно на припремању законског пројекта за Скупштину, он га је неколико пута слао на допуне и исправке, да би му јануара 1910. године остало само „двe-три тачке које је засад тешко извести“. Једна од њих коју је Продановић сматрао веома важном и за чије решење није могао да нађе погодан начин, било је питање о суделовању државе „на радничким пензијама“. Размишљајући озбиљно о поменутом проблему, од је дошао до закључка да тако крупно питање може да се реши само у влади, и то ако се обезбеде средства да држава то изврши. Када му је 20. јануара 1910. постављено питање зашто се Закон о радњама, који је завршен још пре месец дана, не износи на решавање, он је упознао Скупштину да га је мучило поменуто питање о учешћу државе на радничким пензијама, обећавши да ће предлог изнети пред Скупштину пошто нађе могућности „или из прихода Класне Лутрије или из других каквих прихода или уштеда у Министарству, да се у првој години држава може јавити као помагач у Фонду за обезбеђење радника“, категорички изјављујући да ће се повући са положаја министра народне привреде „ако другови не пристану да се то питање у смислу предлога реши“ и ако Скупштина не усвоји његов предлог.²¹⁸

Како је, поред мишљења и предлога комисије и Трговинског одељења, за подношење Скупштини било потребно и мишљење Државног савета, министар народне привреде послао му је 17. фебруара 1910. један примерак Закона о радњама да га проучи и да своје мишљење. Проучивши га по четврти пут, Државни савет је врло брзо завршио посао и већ 23. фебруара послао мишљење министру, препоручујући му „да се поднесени пројекат, као добро и смишљено израђен и изведен у најуже и најпотребније границе, прими у начелу“. На крају, овлашћен краљевим указом (од 6. марта 1910.), министар народне привреде подноси Народној скупштини закон о радњама на разматрање (8. марта 1910.). Како се радило о привредном закону који је задирао у све поре друштвеног живота, на седници од 8. марта предложено је да се за предлог овог закона изабере нешто већи одбор. Тако изабран одбор, састојао се од седам секција, а свака секција је имала по два члана.²¹⁹ Одбор је радио на проу-

²¹⁸ Стен. бел. НС, 20. I 1910, — Питање зашто се закон о радњама не подноси Скупштини, поставио је народни посланик Љубомир Ђорђевић. Сам Продановић је, тражећи решење за обезбеђење средстава за осигурање радника предлагао да се прве године држава јави као помагач у фонду за обезбеђење радника, а да се дотле види како да се ово питање реши.

²¹⁹ Иначе су све секције које су бирани за претрес осталих законских предлога имале по једног члана. Председник одбора, Максим Сретеновић, два месеца касније, говорећи о Закону о радњама, нагласио је да се још онда »видела воља и велика пажња наспрам овога пројекта«, пребацујући Скупштини да је и мало пословника Народне скупштине, само да би се овај пројекат што боље проучио »увећала одбор од 7 на 14 чланова«. Саме секције су биле овако изабране: I, секција — Светозар Стојадиновић и Коста Ризнић; II секција — Васо Гавриловић и Триша Кацлеровић; III, секција — Радомир Филиповић и Милија Батинић; IV секција — Јован Васић и Тома Ђурђевић; V секција — Благоје Б. Илић и Милајло Радивојевић; VI секција — Милун Лукић и Никола Узуновић; VII секција — Сима Златичанин и Максим Сретеновић, председник одбора.

чавању предлога Закона о радњама месец дана, па је на седници од 12. априла 1910. поднео Скупштини свој извештај. Известилац одбора Мих. Р. Радивојевић, износићи низ појединачних примедби, истакао је да се одбор слаже да је основа на којој је пројекат израђен добра и да га у начелу треба усвојити.²²⁰ На основу овога председник Скупштине је обећао да ће се одборски извештај штампати и разделити посланицима, а Скупштина ће касније одлучити када ће га ставити на дневни ред. У том духу она је и наставила свој рад, па се, на основу њене одлуке предлог Закона о радњама коначно нашао на дневном реду скупштинске седнице, 19. маја 1910. године.

Скупштина, као орган где се законски пројекат увелико разматрао у појединим њеним органима, била је опседана и од занатлија и од радника. Занатлијски еснафи су се обраћали Скупштини писменим представкама, са молбом да се у предлог Закона о радњама, док се не изнесе пред Скупштину, унесу извесне допуне и „учине измене које су по садањем предлогу штетне по занатлије“.²²¹ Као што се види, занатлије су користиле сваку прилику да Закон о радњама поправе у оним одредбама које су се тичале еснафских организација и других важних питања по занатлије.

Што се тиче радничке класе она је преко својих представника у комисији пратила рад на Закону о радњама, давала веома корисне предлоге и благовремено, и у границама својих могућности реаговала на евентуалне измене и погоршавање појединих чланова. Како су, поред осталог, за радничку класу од особитог интереса биле одредбе о радничком осигурању, за које се знало, на основу последње редакције Закона, да се погоршавају утолико што се држава ослобађа обавезе да сноси трећи део терета за обавезно осигурање, а радничке се наднице оптерећују половином улога, с једне, и што у управи месних задруга за осигурање радници чине мањину, с друге стране. *Радничке новине* су у духу збора из 1909, још фебруара 1910. вршиле критику одељка о осигурању. Да би изнеле суштину проблема пред очи јавности и што већи број радника заинтересовале за одбрану позитивних одредаба Закона о радњама, оне су писале: „Наша борба нема само, као што смо се надали новембра прошле године, да сузбије мане старог пројекта и натера владу на решење питања. Она постаје толико тежа што има да спречи нова погоршања и сакаћења, у ком је правцу г. Продановић учинио тако опасан корак.“²²²

Пошто се радило о погоршању веома важних одредаба закона, ССДП и ГРС су у то време развили врло живу активност међу радницима. Одржавани су састанци, зборови и конференције, на којима је расправљано о Закону о радњама, са посебним освртом на измене које су вршене у појединим одељцима, а које су се непосредно тичале радника; затим је расправљано о тактици и начину како се најефикасније супроставити таквој политици погоршавања одредаба закона, као и могућностима да се преко јавних масовних манифестација радника изврши притисак на владу и Скупштину да

²²⁰ Стен. бел. НС, 12. IV 1910, књ. IV, 2845.

²²¹ Исто, 12. V 1910, и 15. V 1910.

²²² РН 23. II 1910, 1. — У том смислу даље стоји: »Моћ организованог пролетаријата, окупљеног око заставе социјалне демократије једина је која има да заштити права и интересе радничке класе од противника жандармеријских појмова о социјалним дужностима државе и лажног демократизма.«

поведу више рачуна о интересима радничке класе.²²³ Од писања и агитације преко *Радничких новина* прешло се и на шире манифестације радника, нарочито од дана када је министар народне привреде поднео законски предлог Скупштини, (8. марта 1910) од када су, све до 19. маја (када је почела начелна дебата), на Скупштини вршени притисци са разних страна да се измене поједине одредбе закона. Како је и радничка класа имала интереса да се у Закону не мењају оне одредбе које су задовољавале њене захтеве и она је повела акцију да то спречи. С обзиром на то да су у предлогу закона о радњама слабо обухваћени, трговачки помоћници су сами покренули своје питање. На збору, одржаном 14. марта 1910. у Београду, на коме је говорио Димитрије Туцовић о најновијим погоршањима, донета је резолуција у којој трговачки помоћници подижу свој глас противу Министарства народне привреде и владе на Закону о радњама, нарочито због продужења радног времена.²²⁴

Полазећи од тога да се Закон о радњама може заштити од могућих измена све док о њима не почне начелна дебата у Скупштини, када ће улогу одбране Закона преузети социјалистички народни посланик Триша Кацлеровић, ГПУ и ГРС су заузеле становиште да и радничка класа, као и занатлије, трговци и индустријалци, треба да врши одређени притисак на министра народне привреде и са Скупштину да се не погоршавају одредбе које се односе на раднике. Свакако, она је морала да се користи оним средствима притиска која су јој стајала на располагању, тј. зборовима и демонстрацијама.²²⁵ Околности су биле повољне за извођење акција овакве врсте из два разлога. С једне стране, извесне одредбе Закона о радњама су стварно погоршане. С друге стране, приближавање 1. маја (18. април) упућивало је на организовање првوماјске манифестације која је требало да обухвати велики број радника. У сваком случају, ГПУ и ГРС желели су да првوماјску прославу искористе, између осталог, и као једну демонстрацију против погоршавања Закона о радњама. Позивајући раднике на масовно учешће у мајској демонстрацији, *Радничке новине* су 15. априла издале проглас радницима у коме се, у вези погоршавања Закона о радњама, истиче да „овогодишња демонстрација мора бити енергичан протест пролетаријата противу погоршавања предлога Закона о радњама и још енергичнији захтев да се тај предлог већ једанпут изнесе на решавање.²²⁶ Три дана касније, у свечаном првوماјском броју (18. април — 1. мај 1910.) штамп-

²²³ У вези са тим за 2. март у 8 сати увече одржана је заједничка седница синдикалног и партијског већа у Београду на којој је разматрано питање о Закону о радњама. Због овог састанка је био одложен партијски састанак. Нешто касније, 14. марта одржан је збор трговачких помоћника, и др.

²²⁴ РН 20. III 1910, 2. — У чланку се каже да је првобитна одредба закона о затварању радњи у 8 часова увече, преправљена у одредбу да се затварање радњи врши у 9 сати. Збор је био, по писању *Радничких новина*, врло добро посећен, па је интерес помоћника за Закон о радњама и овом приликом искоришћен за агитацију и јачање организације Трговачких помоћника.

²²⁵ Остале друштвене структуре су, с обзиром на бројнију заступљеност у Скупштини и већи политички утицај у влади, вршиле притисак преко народних посланика у Скупштини, а преко утицајних личности — министара, индустријалаца и угледних трговаца, на владу, што је, како је сам министар народне привреде, Јаша Продановић, изјавио у Скупштини, претило да изазове и кризу владе итд.

²²⁶ РН 15. IV 1910, 1.

пана су два велика чланка посвећена питању радничког законодавства и држању радника према пројекту Закона о радњама. У чланку Димитрија Туцовића *Пред великом опасношћу* истиче се да је влада „искварила у најновијем комисијском пројекту Закона о радњама, све оно што је доброга о осигурању било“, па се „борбени пролетаријат“ позива да „не сме примити без потреса и борбе осигурање радника, које ће им повећавати гладовање кад раде, да би добили помоћ кад су болесни“.²²⁷ Даље, *Радничке новине* су протестовале против одуговлачења решења Закона о радњама, „који треба да донесе социјално обезбеђење и заштиту радничкој класи“. На крају даје се програм прославе у Београду.²²⁸

У духу датог програма, 18. априла (1. маја по новом календару) одржана је мајска демонстрација на којој је, према писању *Радничких новина*, и поред прохладног и кишовитог времена учествовало неколико хиљада радника, који су цело време, идући улицама Београда узвикивали многе борбене паролe, међу којима су најзначајније биле оне којима се тражило заштитно радничко законодавство и опште право гласа.²²⁹ По завршетку демонстрације радници су се окупили испред Народног позоришта, где је одржан збор, на коме је, између осталих, говорио Живко Топаловић, о радничком законодавству. Он је нарочито истакао значај социјалних реформи, посебно апострофирајући заштитно радничко законодавство, „које треба да нам донесе експлоатације и да пружи социјално осигурање потребу биствене експлоатације и да пружи социјално осигурање потребно пролетеријату као насušни хлеб“. И овога пута је истакнуто да се у Скупштини врше многе измене законског предлога, против чега пролетаријат енергично устаје и спреман је „на одлучне борбе против погоршавања Закона о радњама“.²³⁰

²²⁷ РН, 18. IV 1910, 1—2. — Туцовић у чланку даље каже: »Влада је својим изменама у комисијском пројекту Закона о радњама извукла државу из обавезе да даје трећи део за осигурање радника, остављајући да цео терет осигурања, поред једне дотације државне од 100.000 динара годишње, падне »равним деловима« на раднике и послодавце, што уствари значи на саме раднике. Држава је са себе скинула и обавезу осигурања радника у старости.« Даље износи да је влада »управу осигурања готово сасвим одузела из радничких руку«. Из свега, закључује Туцовић: »Кратко и јасно: осигурање радника какво се предвиђа у владином пројекту, представља једно реакционарно и немодерно дело, како се само замислити може. Она дакле изостаје и иза најреакционарнијег законодавства те врсте на страни.«

²²⁸ У прогласу се каже да ће београдски пролетаријат своју демонстрацију и зборове извести овим редом: »1. Састанак свију организованих и неорганизованих радника у 6 и по часова ујутру по њиховим синдикалним организацијама, Чланови партије састаће се у стану Партијске управе; 2. Општи састанак на Маломе Калемегдану у 7 часова ујутру[...]. 3. Демонстрације кроз варош и одлазак у Кошутњак, почеће у 7 и по часова ујутро[...]. 4. По доласку у Кошутњак одржаће се велики збор[...]. 5. По свршетку збора настаје одмор и игранка до 5 часова после подне. Повратак тачно у 5 часова[...]. 6. По повратку ће се на позоришном тргу одржати збор пред растанак на коме ће говорити друг Димитрије Туцовић[...].« Потпис: Главна Партијска Управа и Главни Раднички Савез.

²²⁹ Демонстрација је ишла од Малог Калемегдана, Кнез Михаиловом, преко Теразија, Балканском, Сарајевском, Кнез Милошевом, краља Милана, Београдском, Александровом, Таковском, Видинском, Кнез Милетином, Македонском до позоришног трга где је одржан збор (РН 20: IV 1910, 1).

²³⁰ Исто. — У свом излагању Топаловић је рекао: »Иза социјалдмократског посланика у Народној Скупштини стоје многе хиљаде пролетера и

Партијска и синдикална управа заказале су за 2. мај 1910. велики јавни збор у Београду, на коме је Живко Топаловић требало да говори о радничким захтевима и предлогу Закона о радњама.²³¹ Радничке новине су у неколико бројева обавештавале раднике о значају овога збора и о потреби да му у што већем броју присуствују. Између осталог, и о томе да ће влада, ипак, после толико времена, ставити на дневни ред конкретно решавање социјалног законодавства чиме ће се поставити темељ социјалној политици у Србији; од организованих радника, „који ни до сада ни у једној прилици нису заборавили на велики значај заштитног радничког законодавства и осигурања за класну борбу пролетаријата“, захтева се да буду на опрезу и да не дозволе да се социјална реформа у самом почетку постави на погрешне основе. Подсећајући раднике на значај организоване борбе, за што је радницима потребна слобода организовања и штампе, слобода штрајка „и свега онога што је нужно да се штрајк води“, у чланку се даље каже да је за успешну борбу против капитализма, пред тога, потребно да радници изборе заштитно радничко законодавство, јавно осигурање радника у свим облицима итд. Посматрајући социјалну политику у целини, за чију ће потпуну реализацију требати још много времена и упорне борбе, радницима се скреће пажња на Закон о радњама, као почетак социјалног законодавства. Радници су обавештени да ће на зборовима у току наредне недеље, пролетаријат не само подићи свој глас за социјалну политику и извршити „непоштедну критику садањег предлога Закона о радњама“ већ ће енергично устати против његовог погоршавања, а нарочито против упропашћавања јавног осигурања.²³²

Полазећи од значаја одредаба о осигурању радника и стално присутне опасности да се оне све више погоршају, партијско и синдикално руководство је нашло за сходно да раднике подсети на захтеве пролетаријата у вези са осигурањем радника још из 1907. године, који су изнети у брошури Д. Туцовића, *Законско осигурање радника*. Радничке новине од 1. маја 1910. поново су изнеле захтеве радничке класе, како су они формулисани у поменутој брошури. Као прво, а с обзиром на све већи број најамних радника, захтева се да „Закон о осигурању треба да обухвати сва лица која раде или служе код другог: у занату, индустрији, пољопривреди, саобраћају, без обзира на величину награде, струку, народност и доба узраста“. Што се тиче терета осигурања, каже се да пролетаријат тражи обавезно осигурање које треба да гарантује „минимум за достојан живот; да трошкове осигурања у несрећним случајевима сноси сами предузетници; да трошкове око осигурања у инвалидству, старости и смрти, осигурања сирочади и удовица подмирује сама држава прогресивном непосредном порезом на имовину, доходак и наслеђе; да

пролетерски слојеви, који кроз њега говоре, и који ће се постарати да свима формама притиска прибаве задовољења његовим захтевима.»

²³¹ РН 29. IV 1910, 1, 3. — Позивајући раднике да масовно посете најављен збор, Радничке новине су писале: »Кроз неколико дана састаће се Народна Скупштина и решавати о Закону о радњама. У овим веома важним тренуцима пролетаријат Србије мора дићи свој глас за заштитно радничко законодавство, за јавно осигурање, за слободу организовања и борбе, а против погоршавања комисијског пројекта Закона о радњама. Ове ће захтеве пролетаријат истаћи у целој земљи и они ће бити послати Народној Скупштини. За Београд ће се одржати у недељу 2. маја у 9 пре подне.«

²³² РН 29. IV 1910, 1.

трошкови око осигурања у болести и беспослици сnose радници, послодавци и држава у равним частима“. У погледу управе осигурања, које је, како се каже, од пресудног значаја, радници траже да се свим облицима осигурања призна самоуправа, са пресудним утицајем радника и потпуном независношћу од државне власти.²³³

Заказаног дана (2. маја 1910) одржан је двочасовни збор у Београду уз присуство великог броја радника. Од говорника први је наступио Живко Топаловић, који је изнео гледиште Партијске управе у вези са Законом о радњама. Истакавши да одредбе овог закона онакве какве су у целини, не задовољавају у потпуности интерес радничке класе, али да и такве значе корак напред у дотадашњој социјалној политици, он је посебно поменуо одредбе о осигурању радника, категоришући их као корак назад, после њиховог погоршавања. У подужем говору, износећи каква све зла радницима доноси капиталистички начин производње, он је нагласио потребу организоване борбе пролетаријата ради ограничавања експлоатације и изнуђивање заштите и осигурања радне снаге од државе. Констатишући да се преко организација не може поправити положај свих радника, он је нагласио да радничка класа мора инсистирати на заштитном радничком законодавству које треба да узме на себе заштиту целе класе. После говора Живка Топаловића предложена је резолуција која је једногласно усвојена. Због интересантности њене садржине донећемо је у целини:

„Збор београдских радника који је одржан 2. маја 1910. године, потврђујући одлуку претходног збора од 15. новембра 1909. оценио је критички министарске измене последњег комисијског предлога Закона о радњама које су прошле и у скупштинском одбору, и у питању осигурања радника заузео је одлучно и једнодушно гледиште: 1. Осигурање радника у свим облицима (на случај несрећа, болести, инвалидства, старости, беспослице итд.) јесте јавна потреба и јавна обавеза. Она истиче из најамничког положаја пролетеријата на коме почива данашњи систем производње и организације друштва, и налаже заједници, држави да за њено извршавање прибави средства из вишка вредности који је плод најамног рада радничке класе.

Тој потреби јавног осигурања радника комисијски пројекат Закона о Радњама био је изишао на сусрет у недовољној мери, предвидевши само две обавезне форме осигурања радника: у несрећама и у болести. А у погледу сношења терета осигурања он је у оптерећивању радничке најамнице отишао најдаље докле се уопште сме отићи, предвидевши да трошкове осигурања (изузимајући случајева несрећа који оптерећују искључиво предузетнике) подносе у равним частима радници, предузетници и држава.

Са министарским изменама деоба терета на три дела је напуштена; трошкови осигурања, уз једну дотадију државе од 100.000 годишње, пренесени су на саме раднике, јер ће се предузетници старати и са малим изузетком и успети, да смањивањем надница пренесу на раднике и свој део плаћања. На тај начин је целој установи осигурања одузет јавни карактер а радничка класа доведена у опасност да због преоптерећивања иначе слабих надница трпи највећу оскудицу за време рада, да би у случајевима неспособности за рад имали неку оскудну помоћ.

Збор се најодлучније изјашњава против оваквог решавања питања о осигурању радника и тражи од Народне Скупштине да се јавна обавеза не сваљује на слабе радничке зараде, већ да се подмире из богатства које је уствари плод неплаћеног радничког рада.

2. Против оваквог решења питања радничка класа мора устати у толико пре што је министарским изменама цела установа осигурања

²³³РН 1. V 1910, 2; Д. Т у ц о в и ћ, Законско осигурање радника Београд 1907.

гурања одузета из руку осигураника и предата у руке њихових класних противника.

Радничка класа тражи да управа осигурања буде у њеним рукама, као што је то комисијским пројектом било предвиђено, не само због тога што има права на управљање својим установама и она као и све остале класе, већ и због тога што је искуство утврдило да је то најпунији интерес саме установе и једина гаранција за њено правилно функционисање и напредовање. Без претходног утицаја радника у задругама и организацији њиховог осигурања, цела установа ће патити од невештине и незаинтересованости бирократије за њено правилно развијање, стојећи класним противницима пролетаријата на расположењу за најгрубље и најопасније политичке злоупотребе.

Најенергичније протестујући против покушаја да у форми јавног осигурања други загосподари једним делом његове зараде, пролетаријат тражи од Народне Скупштине да установу осигурања постави на демократску основицу са претежним утицајем осигураника, признајући тиме радничкој класи зрелост и ослобађајући установу осигурања туторства које ће је у корену прогристи.

Збор захтева од Главне Партијске Управе и Главног Радничког Савеза енергичну акцију за одбрану права и интереса радничке класе у смислу ове одлуке.²³⁴

После усвајање резолуције, секретар партије Димитрије Туцовић говорио је о значају Закона о радњама уопште, нагласивши посебно да је, захваљујући борби пролетаријата, „која има светлих тренутака“, питање заштите и осигурања радника стављено на дневни ред и узето у разматрање. Међутим, изражавајући своје задовољство са законом у целини, он је указао и на неке одредбе чијим би се измењена нанела знатна штета радничкој класи. Говорећи о својој опасности, он истиче њене корене, које налази у поменутој тактици буржоазије. Она је схватила да не може више да багателише захтеве пролетаријата, рекао је Димитрије Туцовић на збору, па сада настоји да неправилним и по раднике штетним решењем целу ствар упропасти. У вези с тим напао је буржоазију да ради на томе да ства^р радиоичког осигурања компромитују преоптерећивањем радничких надница и предавањем управе осигурања у руке бирократије. Скретнуо је пажњу радницима да је управа каса у рукама бирократије опасна по независну класну борбу пролетеријата, с тога овај не сме дозволити да му се под фирмом јавног осигурања шверцује један „накарадан, неизводљив и опасан систем“; Туцовић је затим упозорио раднике да се пролетаријат бори за социјалне реформе, које ће обухватити заштитно радничко законодавство и јавно осигурање, али, нагласио је он, под једним апсолутним условом: „да га те реформе крепе и снаже физички, подижу умно и оспособљавају за борбу и велику социјалну задаћу“.²³⁵

Истога дана, у недељу 2. маја 1910, као и неколико наредних дана одржани су зборови широм Србије, са којих су слати телеграми у којима се пружа пуна подршка напорима ССДП и ГПУ у борби за

²³⁴ РН 4. V 1910, 1.

²³⁵ РН 6. V 1910, 1. — Говорећи о борби пролетаријата за социјалне реформе Туцовић је рекао: »Он ће (пролетаријат — Л. И.) несумњиво показати да се од 1905. развијао и снажио и да је данас још способнији за отпор него онда. Његово разумевање вредности и значаја социјалних реформи стоји данас далеко више него онда.« И даље, критикујући одредбе о осигурању, он каже: »Оно што нам се нуди под видом јавног осигурања радника не може да задовољи потребе осигурања, и извесно ће компромитовати целу установу и нанети штете класној борби пролетаријата. То борбени пролетаријат не сме предусретити другачије до борбом.«

доношење што бољег Закона о радњама и изражава солидарност са захтевима београдских радника.²³⁶

На тај начин, пролетаријат Србије још једном је показао да га питања социјалне политике не само интересују већ да их он сада много боље схвата и покреће са становишта дубоког разумевања значаја социјалних реформи и за радничку класу, и за друштвени и приватни развитак земље у целини. Како се овога пута није требало борити против закона у целини, као што је 1905. године па у извесном смислу и каснијих година, већ против његовог погоршавања, све манифестације радника имале су карактер мирних демонстрација које би требало да упозоре владу и Скупштину да радници одлучно стоје иза предлога комисије и да неће олако прећи преко тога да се закон погорша. Једном приликом се, чак, у одбрану одредаба о осигурању и праву штрајка, претило акцијом сличном оној из 1905. Међутим, сва пажња је поклоњена скупштинској дискусији о Закону о радњама, а велике наде су полагане и у акцију социјалистичког народног посланика у Скупштини. Али, да би се и глас пролетаријата чуо у Скупштини, заједно са гласом њеног представника, ГРС је у духу закључака збора предузео одређене мере, па је Скупштини упућен писмени акт, којим јој се доставља резолуција са радничког збора одржаног 2. маја 1910. На седници скупштине од 5. маја 1910. посланици су укратко обавештени да је председник Главног радничког савеза послао „резолуцију збора радника београдских [...] на коме су оцењивали предлог Закона о радњама који је на разматрању пред Народном Скупштином.“

На тај начин масовни покрет радника за извођење социјалних реформи усмерен је, преко извођења ширих манифестација и на саму Скупштину. Пошто се знало да од става посланика у Скупштини првенствено зависи и крајњи исход борбе радника за Закон о радњама, решено је да се преко резолуције посланици непосредно упознају са проблемима радничке класе и да им се тако обрати пажња на Закон о радњама. Али, да би сви посланици, сем кратке информације председника Скупштине и лично упознали са упућеном резолуцијом и да би што боље разумели радничке захтеве, уз текст резолуције отштампано је и писмо у коме се каже:

²³⁶ Другог маја одржан је протесни збор у Шапцу са кога је послан телеграм београдским радницима. Петог маја одржала је збор социјалистичка организација »Брачар« у Београду, на коме је говорио Драгиша Лапчевић, о Закону о радњама. До 6. маја (од 2-6. V) одржани су зборови: у Нишу (збор се придружује резолуцији београдских радника и захтева да се комисијски нацрт Закона о радњама не квари, да се радници не оптерећују узозима и да осигурање буде у радничким рукама), Смедереву (180 радника придружују своје протесте резолуцији свесних радника у Београду са узвиком — доле са лажним осигурањем), Десковцу (преко 300 радника), Пироту (150 радника), Зајечару (око 500 радника, рудара зајечарских са рударима Вршке Чуке), Крушевцу (преко 200 радника), Ваљеву (око 300 радника), Врању (око 150 радника), Лозници, Трстенику, Младеновцу, Бољевцу, Пожеги, Чачку (око 200 радника), Свилајнцу, Параћину, Белој Паланци, Прокупљу, Ужичу, Туприји, Пожаревцу, Врњцима, Горњем Милановцу (око 80 организованих радника), Лешници (око 40 радника), Краљеву (око 200 радника), Паланци (Смедеревској), око 90 радника, Књажевцу (око 50 радника), Градишту, Сопоту, Крагујевцу (470 организованих радника), и другим местима, што значи, укупно 32 места у Србији, у којима је обухваћено преко 3.000 радника. (РН 4, 6 и 8. V 1910, 3, 1-2, 1-2).

„Господо посланици, Саопштавајући вам ову резолуцију, ми се на објашњавању нећемо задржавати, јер је она довољно јасна. Само ћемо вам нагласити ово двоје:

1. Радничке су наднице врло мале. Оне нису довољне ни за најскромнији живот. А оне су још и оптерећене баснословним државним теретима, нарочито посредним порезима, који, по гласу буџета износе 62,80% (непосредни порез је свега 37,20%) и који у виду царина монопола и разних такса падају највећма у најстрашнијој мери на пролетаријат и сиротне радне масе. За 50 година је државни буџет порастао са 1408% а радничке наднице последњих 15 година тек са 9%. Те и такве наднице, и тако неизмерно оптерећење, не могу издржати још и ово повећање терета које је пројектовао министар народне привреде, мењајући редакцију комисијску. 2. Ни речи не треба трошити у доказивању да управа осигурања радничког треба да буде у радничким рукама. Па то је тако јасно! А ако би се тражило и угледа са стране, онда да не идемо даље у Европу, да нам се не замери како примере у културним, развијеним и старим државама са развијеним политичким животом и пуним учешћем народа у стварању законодавства, тражимо. Ми ћемо вам поменути један ближи пример и упутити вас на један углед за који нам се не може ништа пребацити: у Босни, коју је Аустро Угарска насилно присвојила, изведено је обавезно осигурање радника и управа над осигурањем предата у руке радничке. Да ли ће моћи она иста Народна скупштина која се онако страшно револтирала насилном анексијом Босне, за Србију усвојити одредбу о управи над осигурањем гору него што је у Босни?! Председник Главног радничког савеза — Никола Величковић, секретар Влада Остојић.²³⁷

У таквој атмосфери, када је са свих страна вршен притисак на Скупштину не само да убрза решавање овог закона него и да свима изађе у сусрет, дошао је 19. мај 1910, дан када је у Скупштини почело прво читање предлога Закона о радњама. Пошто је известилац одбора прочитао законски предлог и одборски извештај, прешло се на претресање закона у начелу.

Први се за реч јавио министар народне привреде Јаша Продановић. Као и многи грађански политичари, он је схватио да су се друштвено-економски односи у Србији до те мере развили да је стапа Еснафска уредба „апсолутно непримењива на данашње прилике“, и да је, према томе, мора заменити један модернији закон, који ће водити рачуна о насталим променама. Износећи своје неслагање са схватањима старе економске школе, по којима држава не треба да се меша у односе појединаца, „и да треба пустити да се друштво само развија,“ он одлучио изјављује да држава не само да има право него и дужност да својим законодавством уређује односе између појединих друштвених класа. Полазећи од тога, он је нагласио да Закон о радњама има првенствено за циљ да заштити две најслабије друштвене класе — занатлије и раднике. Говорећи о томе да су на Закону о радњама радили представници свих друштвених слојева, он истиче да је јасно да се њихови интереси нису могли усагласити у свим појединостима, али „да су се у битним, главним тачкама сложили“. Продановић је, даље рекао да влада и Скупштина имају два разлога да штите слабије друштвене класе: етичке и такозвани утилитарни разлог, гдe се „ове ствари врше ради саме користи коју од њих друштво има“. Говорећи о класној неједнакости и потреби њеног ублажавања, он истиче да се то постиже „у демократском свету“ на два начина: прогресивним порезом и реформама у радничком законодавству, а да „ми у Србији узимамо овом приликом

²³⁷ Т р и ш а К а ц л е р о в и ћ, *Радничко законодавство у Србији пре првог светског рата*, Београд 1952, 17-18; РН 15. V 1910, 2.

оне мере које законодавним путем Влада и Скупштина могу да предузму“.²³⁸

Говорећи о погодностима које су радници добили од Закона о радњама, Продановић је истакао могућност „за што веће обезбеђење ерадика“.²³⁹ Као једну веома корисну новину он истиче да се новим законом предвиђа завођење инспекција свих индустријских и других радњи у којима раде радници.²⁴⁰ Полазећи од сазнања „да прекомеран рад не само убија радника, него и саму производњу“, он истиче да Закон о радњама треба да води рачуна о броју радних часова и да је у то мпогледу доста учињено. У вези са регулисањем односа између послодавца и радника, који су до доношења закона били најчешће њихова лична ствар или су веома површно решавани у појединим концесијама, он истиче да је то питање у овом закону „јаче додирнуто“. Заводи се привредна инспекција као посредник између једних и других, а оснива се и Радничка комора. Што се тиче незапослености и начина да се она елиминише, Продановић наводи да се ради тога установљава берза рада, „која ће имати за дужност да налази рад радницима који остану без посла“. О праву радника на штрајк, министар народне привреде је рекао да је та ствар доста спорна, „на коју много вичу али која у извесним приликама треба да постоји“.²⁴¹

После веома дуге и озбиљне дискусије, у којој је учествовало петнаест говорника који су се готово сви изјаснили за предлог закона у начелу, на седници од 22. маја 1910. почело је гласање. Од 91 посланика који су гласали, за усвајање закона у начелу се изјаснило 89 посланика, док су 2 била против.²⁴² У бурној и веома живој петодневној дискусији о Закону у појединости, довела се борба око веома деликатних питања из радног односа, осигурања, удруживања, штрајка, професионалне наставе и другог.²⁴³

Међу првим спорним питањима, Триша Коцлеровић је покренуо питање забране кућног рада и рада на сиц, као и захтев за регулисањем рада у казним заводима, који су због посебних услова неплаћене радне снаге кажњеника конкурисали својим јефтиним про-

²³⁸ Стен. бел. НС, 19. V 1910, књ. IV, 3167. — Даље се још каже: »Држава треба да удешава како ће с једне стране бити ти односи што је могуће за друштво бољи и погоднији, а с друге стране, како ће се слабије друштвене класе што је могуће боље заштитити«. — Класна неједнакост према њему ублажава се: обезбеђењем радника добрим наградама, скраћивањем радног дана, омогућавањем различитих асоцијација радничких, обезбеђењем у случају болести, смрти, онеспособљења и изнемоглости.

²³⁹ Он ту наводи више начина обезбеђења: обезбеђење у болести, обезбеђење породице после смрти радника, обезбеђење радника у случају кад се онеспособи за рад, у случају кад остари итд. У посебну врсту обезбеђења он ставља обезбеђење да деца и жене не раде ноћу а ни дању »прекомерно«. Даље износи да закон предвиђа »да хигијенски услови радионица буду добри« и др.

²⁴⁰ У вези са тим он констатује: »Та инспекција је преко потребна, јер се непрекидно чују жалбе радника на то, да поједини сопственици фабрика и великих предузећа не врше законске одредбе на које су се обавезали.«

⁴⁰ Износећи да држава не може да помогне радницима у питању награде, он сматра да зато »не треба да спречава раднике да они на легалан начин, помоћу штрајка приморају послодавца да им да награду, без које не могу живети«.

²⁴² Против су гласали: Триша Кацлеровић и Драгомир Радуловић (Стен. бел. НС, 22. V 1910, 3193—3197).

²⁴³ Дискусија у појединостима о Закону о радњама вођена је 24, 25 и 26. V и 10 и 11. VI 1910.

изводима. После дискусије у којој су покренута и многа друга питања у вези с овим, Кацлеровићеви предлози нису усвојени, па се преко њих прешло. Даље разматрање појединих чланова Закона о радњама текло је мирно и без много дискусије. Међутим, ова једноличност није дуго потрајала. Дошавши у дискусији до члана који говори о праву радника на штрајк, као да се одједном ова равнотежа пореметила. И овога пута, као увек када се расправљало о битним питањима из области односа рада и капитала, увек када се задирало у интересе капиталиста и тражила некаква заштита радника, дошло је до оштре и бескомпромисне дебате. Питање је било од непроцењивог значаја за раднике, а, исто тако, умногоме је тангирано и послодавце. Први су улагали максимум снаге да се право штрајка озакони, други да га из закона елиминише. Полазећи од дотадашње праксе коју је сам живот наметао, законодавац је сматрао да је оправдано да у условима све бржег развитка капиталистичке производње и најамног рада, једна оваква одредба нађе своје место у Закону о радњама. Стара пракса када су се односи између радника и послодавца „регулисавали како се за сходно нађе, а свршавало се дакле, како су они хтели“, била је све више неодржива, па је чак и по мишљењу грађанских политичара, гурала раднике „у било какву организацију која би ишла у борбу против послодавца“, јер су радници „радо прихватили да се боре против самовоље газда“.²⁴⁴ Међутим, класна ограниченост послодавца и многих буржоаских политичара није им дозвољавала да сагледају проблем у потпуности, па су многи не само нападали право штрајка у принципу, предлажући да се у неким нијансама догуњава и мења, већ су, уз бурно одобравање већине посланика, тражили да се овај члан у потпуности брише.²⁴⁵

Поред социјалистичког народног посланика Трише Кацлеровића, који је са пуно аргумената бранио право радника на штрајк, јавио се један број буржоаских политичара који су такође сматрали да право радника на штрајк треба озаконити као једну објективну потребу, и као један регулатор односа између радника и послодавца. У прилог овој одредби говорили су: Јаша Продановић, као министар народне привреде, затим народни посланици Илија Илић, Димитрије Војиновић, Алекса Ратарац и други. Прва два говорника су, бранећи право радника на штрајк, износили много позитивних страна овакве једне одредбе, тако да је Алекса Ратарац, изненађен, али и задовољан таквом њиховом дискусијом, изјавио: „Изгледа ми по говору гг. Кацлеровића, Илије Илића, и г. министра да су они сви прави социјалисти.“²⁴⁶ На овај начин је, што се тиче дискутаната за и против ове одредбе, установљена равнотежа, па је у првом читању предлога Закона о радњама, које је трајало до 26. маја 1910,

²⁴⁴ К о с т а С т о ј а н о в и ћ, *Говори и расправе II*, 229; Стен. бел. НС, 20. V 1910, 3185-86.

²⁴⁵ Сумњу у исправност одредбе о штрајковима изразио је већ 19. маја 1910. извештај Одбора, Светозар Стојадиновић. М. Р. Радивојевић је начелно био за штрајк, али је тражио да оне који раде (штрајкбрехере) »не сме нико да смета у њиховом послу«. Он је тражио да се у Закон унесе одредба по којој полиција може на захтев сопственика предузећа да забрани радницима који штрајкују бављење у близини њиховог предузећа«. Максим Сретеновић, председник Одбора за проучавање Закона о радњама, тражио је да се члан о штрајку потпуно избрише. (на шта су многи повикали: тако је).

²⁴⁶ Стен. бел. НС, 24. V 1910, 3238.

прихваћен члан о штрајковима као што је и био предложен. После овога повела се дискусија о радном времену. Иако је било дискута-ната који су сматрали да у тадашњим условима развитка индустрије и привреде у Србији радно време треба да буде дуже него што је предложено нацртом Закона, ова одредба је остала као у предлогу.

Било је доста говорника који су устали против одредбе којом се предвиђало да се у уверењу која послодавци издају радницима када ови мењају послодавца, не сме ништа друго „ни словима ни знацима означити, него само колико је времена код њега радио и за коју награду“. Сматрало се да ова одредба није пожељна, јер, захваљујући њој, велики број лоших радника може несметано да мења послодавце и тако им наноси материјалну штету. Међутим, превладало је мишљење да би раднике, и на овај начин требало заштити, с обзиром на то да им је до тада лошим карактеристикама нането доста неправде, тако да је много добрих радника остајало без посла.

Судбина осигурања све до доношења Закона о радњама била је у рукама послодаваца. И само због материјалних средстава која су у те сврхе морали улагати послодавци су одлагали његово решење. Па када је, под притиском објективних друштвено-економских односа и континуираног притиска пролетаријата, ово питање нашло места у Закону о радњама, као што смо већ видели, појавиле су се тешкоће баш у тој области. Питање трошкова осигурања остало је и даље кључно питање око кога се водила дискусија у Скупштини, исто као и раније у Комисији за доношење Закона о радњама и преко социјалистичке и грађанске штампе. Раније смо већ напоменули да је првобитни предлог комисије био да у трошковима осигурања радника учествују равномерно: држава, послодавци и радници, са по једном трећином улога. Он је сад погоршан на тај начин што је предложено да у трошковима осигурања учествују са по једном половином радници и послодавци, а држава да даје за фонд годишње суму од 100.000 динара. Што се тиче управе Фонда, првобитни предлог комисије био је да у њој учествују радници са две трећине, а послодавци са једном; док је сада предложено да и држава, и послодавци, и радници учествују са по једном трећином својих представника. Када је почела дискусија о обезбеђењу радника, Триша Кацлеровић је у име радничке класе тражио да се осигурање у случају изнемоглости, смрти и старости уведе као обавезно.²⁴⁷ Затим је тражио да у обезбеђењу средстава за осигурање, поред радника и послодаваца, учествује и држава са једном трећином, а не само са 100.000 динара годишње, као и то да управа Фонда буде у рукама радника. О овом питању развила се жива дискусија у којој су многи говорници побијали захтеве Трише Кацлеровића, сматрајући да је и ово што је дато много, и да ће и сувише оптеретити средства послодаваца. Међутим, било је и таквих говорника који су сматрали да сами послодавци треба да осигурају раднике или да једну половину даје држава, другу послодавци, а радници да не дају ни динар.²⁴⁸ На крају, на основу захтева који су се чули у Скупштини, министар народне привреде Јаша Продановић, бранећи одредбе које су предложене, пристао је на измену утолико да у управи буде пола радника, а пола послодаваца и 1 представник државе. То би пропорционално изгледало овако: 4 радника, 4 послодаваца и

²⁴⁷ У предлогу законском стајало је да је само осигурање у случају повреде и болести обавезно.

²⁴⁸ Илија Илић, Алекса Ратарац, (Стен. бел. НС 1910, 3256).

1 представник државе. Овакав предлог је усвојен и остављено је да се коначно реши на другом читању.

Одредбе о пензионем фонду такође су подстакле на живу дискусију. На предлог народног посланика Давида Симића, министар је прихватио допуну да, поред Занатлијског фонда, држава сваке године улаже у Трговински фонд за обезбеђење и пензије трговачког помоћног особља најмање 15.000 динара (иако је он предложио најмање до 25.000 динара).

Дуга дискусија вођена је и о питању комора и избора њихових секретара, којом приликом је критикован велики утицај министра народне привреде на њихов избор као указних чиновника.

Интересантна, и са становишта решавања питања учесника ве-ома значајна, била је и дискусија о професионалним занатским школама. Власници радња су енергично устали против одредбе којом се учесницима одређује да школу посећују четвртком увече и недељом и празником пре подне. Готово сви дискусанти се сматрали да посећивање школе четвртком треба сасвим укинути. Интересантни су разлози због којих они траже да се ученицима не дозволи похађање школе четвртком после подне и у празничне дане. Између осталих аргумената, за нас је најинтензивнији онај којим се изражава страх од просећивања и укључивања у раднички покрет. Полазило се при том од тога да радници, чим се просвете, одмах иду у синдикат. У вези с тим Триша Кацлеровић је изнео да је на једној конференцији у Крагујевцу, којој је присуствовао на захтев министра народне привреде и на којој је требало да се објасне задаци професионалне школе, чуо овакво мишљење од једног трговца: „Укинуте синдикат, па ћу да га пустим, нећу да му дам могућности да он више зна од мене.“ Полазећи од тог сазнања, Кацлеровић је рекао да су то главни мотиви због којих се српски предузетник буни против оних професионалних школа, а нарочито против наставе за време рада.²⁴⁹ У вези са професионалним школама и посећивањем наставе развила се, такође, бурна дискусија између социјалистичког народног посланика Трише Кацлеровића и Косте Ризнића, националца. Ризнић је заступао интересе трговачке омладине, изјавивши у Скупштини да га је она овластила да пренесе њихове захтеве да се школа похађа само недељом и празником, и то пре и после подне. Апелујући на министра народне привреде да прихвати овакав захтев, он је нагласио да је то жеља већине трговачке омладине, у коју он убраја и трговачке помоћнике.²⁵⁰ Полемишући с њим, Кацлеровић је нагласио да Ризнић не може говорити у име трговачких помоћника, пошто они имају организацију преко које траже да се о њиховим правима води рачуна. Он је, даље, рекао да су трговачки помоћници „синоћ“ одржали збор у кафани „Косово“, коме је и он присуствовао; а на коме је учествовало више од 200 трговачких помоћника. „Они су ме звали да им дам потребна обавештења; они су изричито тражили скраћење радног времена и нарочито обратили пажњу на ове празничне школе и молили ме да кад дође овај члан да говорим у томе смислу да не похађају школу и празником, него радним даном. То је њихова изричита жеља.“²⁵¹ Позивајући се на поменути збор трговачких помоћника, Кацлеровић моли министра народне привреде Јашу Продановића да прихва-

²⁴⁹ Стен. бел. НС, 24-26. V 1910, 3276-3278.

²⁵⁰ Стен. бел. НС, 25. V 1910, 3283.

²⁵¹ Исто, 3283.

ти његов предлог да се ове школе похађају два пута недељно по два сата, и то у радним данима, „рачунајући то похађање у оних 10, односно 12 и 13 сати радног времена“.²⁵²

На крају, у првом читању Закона о радњама било је и примедби на члан 141, којим се претпоставља давање повластица радницима ради путовања железницом, бродовима и поштанским колима у пола цене, у случајевима када су морали путовати да траже посао. Међутим, није дошло ни до каквих измена. Овим је прво читање Закона о радњама било завршено, с тим што је све предвиђене измене и допуне требало прецизирати до 10. јуна 1910, када је обезбеђено да почне друго, коначно читање Закона о радњама и његово усвајање.

До другог читања Закона о радњама и његовог коначног усвајања остало је пуних 15 дана. С обзиром на то да се око већег броја чланова водила жучна дискусија и да су већ у првом читању захтеване измене појединих одредаба у Закону о радњама, при чему су јасно дошле до изражаја непомирљиве класе противречности, све друштвене групације су желеле да искористе ову паузу да би извршиле притисак на министра народне привреде Јашу Продановића да изађе у сусрет њиховим захтевима. С једне стране на министра народне привреде вршила је јак притисак и буржоазија. Њихови партијски истомишљеници замерали су му да је изневерио класне интересе буржоазије, а буржоаска опозициона штампа „и један део наше јавности“ оптуживала га је (иако без довољно аргумената) „да је овај Закон просто рђав, наказан и никакав“.²⁵³ На министра народне привреде вршили су притисак и његови партијски истомишљеници и многи опозициони политичари (из коалиције и ван ње), индустријалци, трговци и занатлије, сваки са свога становишта и из својих посебних разлога. Двадесет деветог маја, управа трговачке омладине одредила је чак и једну делегацију, састављену од трговаца, и послала је министру народне привреде да с њим преговара око неких одредаба Закона о радњама.

С друге стране, посебан, хомогени фронт сачињавала је радничка класа, која је чврсто стајала иза својих захтева, борећи се у Скупштини и ван ње да у овој борби добије што повољнији Закон о радњама.

Притисак који је за ових 15 дана вршен на министра народне привреде био је тако интензиван да се и сам Јаша Продановић чуддио. Његово наивно веровање да може једним оваквим, заиста значајним Законом да измири већ доста развијене класе противречности, било је овога пута сасвим пољуљано, па је на седници од 10. ју-

²⁵² Одговарајући на оптужбе да радници желе »нерад и ленствовање«, Триша Кацлеровић је рекао:»[...] а радници траже друго: да се скрати радно време и да имају једну дужу паузу за одмор. Радници нису за то да имају што већи број нерадних дана, него што већи број радних дана[...] То неће бити ленствовање, у интересу рада, школе, културе и морала радници треба да имају чист недељни одмор од 36 сати.« (Стен. бел. НС, 25. V 1910, 3283).

²⁵³ Јаша Продановић се жалио у Скупштини да се све то износи, »али за то тврђење није изнет никакав разлог ни доказ. То се не утврђује ничим, нити се цитирају поједине одредбе и доказује теоретским и практичним разлозима њихове штетности. Представници једног дела штампе чули су да су неки посланици појединих класа незадовољни законом, па пишу да је он »наказан«, а никакве разлоге за то не износи. (Стен. бел. НС, 10. VI 1910, књ. V, 3544-45).

на 1910, очито нерасположен што му није пошло за руком да све те противречности измири и све интересе задовољи, изјавио: „Због тих одвојених и ситних класних интереса Закон је био у опасности да пропадне. Ја сам то осетио одмах, осетио сам да ће да пропадне закон израђен овако сложним радом представника свих класа, под некаквим тајанственим утицајима којима ја нисам могао наћи извора, сем класне себичности. Уместо сагласности, ми сада видимо три разне стране.“²⁵⁴ Они који су били за слободну трговину и отворено тржиште замерали су му да се закон и сувише меша у те односе, а држава да на неуобичајен начин штити радничку класу, излазећи јој у многим доменима у сусрет. Вршећи свестан притисак на министра народне привреде, буржоаски представници нису бирали средства да задовоље своје захтеве. Нападали су га преко штампе, придобијајући тако и ширу јавност. У Скупштини су преко својих представника захтевали конкретне измене и допуне; по кулоарима претили распадом коалиције и смењивањем министра народне привреде. По мишљењу Јаше Продановића, ови притисци нису угрозили само његов лични положај, већ су довели у питање доношење Закона о радњама. Под теретом свих тих притисака он је, како ћемо касније видети, био приморан да чини знатне уступке и компромисе. У вези с тим, сам је тада изјавио: „Ја, сам, господо, имао да бирам ово двоје, или да закон пропадне или да чиним уступке који су од мене захтевали елементи од којих зависи овај закон. Ја сам био у тешком положају... Али оно чега сам се бојао, то је да, кад једанпут овај закон пропадне, онда се не може скоро ударити темељ заштити слабијих елемената, а ја сам гледао да се у овом времену та слабија класа заштити, како би могла да напредује. И ја сам изјавио извесним струјама које су нерасположене, да ћу попустити у извесним изменама које не чине битност овог закона, које не састављају суштину и не вређају моје дубоко уверење о корисности социјалних реформи, а у битним питањима не могу попустити.“²⁵⁵

У вези с тим врло је интересантно укратко изнети како је пљима нерасположења према овом закону расла од времена изношења пред Скупштину све до његовог усвајања. По речима самог министра, закон није имао отворене непријатеље у време кад је израђен и послат посланицима да га проуче, па до првог читања. „Имало је само замерке од стране социјалдемократа“, који су се у многим питањима, већ у начелу разилазили са становиштем буржоазije и који су имали другачије гледање на социјалну политику у целини. Али већ за време његовог првог читања у Скупштини почела су се испољавати, у прво време нејасно и неодређено, а касније све отвореније, извесна незадовољства и резерве према појединим одредбама. И што се више о закону дискутовало ово је незадовољство захтевало све ширу јавност, да би достигло кулминацију у иступањима под видом заштите државних интереса. Али већ после првог читања „то се незадовољство појачало у јавности и јавља се у правоме своје облику, као супротност интереса појединих класа, које су нашле да

²⁵⁴ Он даље наводи да је, с једне стране радничка класа, а с друге стране представници »јачих класа« и с треће стране министар, односно Влада, која треба да понесе гранчицу мира међу завађене. (Стен. бел. НС, 10. VI 1910, 3544-45).

²⁵⁵ Том приликом он је рекао: »Ја тако морам да говорим, јер за четивих 15 дана чине ми се прекори да сам изневерио буржоаско гледиште моје странке, а ја то не верујем — и да хоћу да шкодим државу.«

Исто.

се овде њихови интереси јако сукобљавају“. Притисак буржоазије на министра да измени одредбе Закона о радњама изазвао је још одлучнији став и упорнију борбу радничке класе не само за поправљање неких одредаба за које су сматрали да нису добро постављене већ и против сваког покушаја његовог даљег погоршавања, па је испало да радничка класа Србије тражи немогуће, да тражи „оно чега нема ни у земљама које су далеко културније него наша земља, где је индустрија јако развијена и где је радничка класа и својим бројем и својом организацијом права сила са много више мандата у парламенту“.²⁵⁶ Но, док су радници тражили да им Закон о радњама донесе много новина којих није било ни у Европи, по мишљењу Јаше Продановића, „представници јачих класа тражили су да задрже сва она права која су до сада имали, и још да их прошире, иако то штети великим принципима којих мора да се држи једна демократска Влада“. Тако су сви остали на својим искључивим позицијама.

Знајући ово, и радничка класа је предузела све да би спремно дочекала друго читање Закона о радњама и спречила већ најављена погоршања неких његових одредаба. С обзиром на то да су многе одредбе које су се односиле на трговачке помоћнике, постале недовољно дефинисане, према томе нису водиле довољно рачуна о њиховим интересима, већ су изражавале интерес трговаца и „трговачке омладине“, која је била под утицајем својих газда, први су се покренули трговачки помоћници. Они су 27. маја 1910. одржали велики збор у Београду, на коме су разматрали предлог закона о радњама и донели одлуку којом се социјалдемократски посланик овлашћује да у њихово име тражи у Скупштини:

„1. да радно време за трговачке помоћнике буде онолико исто колико и за остале занатске и индустријске раднике; 2. да се трговачким помоћницима загарантује потпун недељни одмор од 36 часова без изузетака које пројекат допушта; 3. пошто су трговачки помоћници део радничке класе то они као и остали радници траже да се осигурање трговачких помоћника не заводи на рачун награда помоћничких и да касе за осигурање буду под претежним утицајем осигураника. Одлучно је противан да се осигурање изводи преко Трговачког фонда, који је установа трговаца, а не трговачких помоћника; 4. збор најодсудније одбија захтев да трговачки помоћници издржавају Трговачку комору, јер је то комора трговаца, а не њихових помоћника, и 5. збор жели да Закон, поштујући обавезни одмор од 36 часова и за помоћнике и за ученике загарантује преко потребно пуно, стручно васпитање младежи.“²⁵⁷

Прво читање Закона о радњама и неколико дана после тога убедили су ССДП да буржоазија није одустала од погоршавања Закона о радњама, па је у вези с тим предузела мере да мобилише радничку класу Београда да једном јавном демонстрацијом скрене пажњу влади и Скупштини да она неће мирно посматрати како се Закон погоршава на њену штету. На позив ГПУ и ГРС одржан је у недељу 30. маја велики јавни збор радника, на коме се говорило о Закону о радњама. Збор је отворио Никола Величковић, а говорили су социјалистички народни посланик Триша Кацлеровић, Илија Милкић у

²⁵⁶ Стен. бел. НС, 10. VI 1910, 3544-45. — Сам министар је изјавио: »Наши радници траже у Србији много више но што имају радници у Европи, иако је наша држава индустријски слабо развијена. То су лепе жеље, али неостварљиве у овоме времену у коме данас живимо и у народу који је овако васпитан.«

²⁵⁷ РН. 29. V 1910, 1.

име трговачких помоћника, затим Драгиша Лапчевић и секретар ССДП, Димитрије Туцовић. На збору је истакнуто да је Закон о радњама, разним покушајима да се мења и погоршава, доведен у озбиљну кризу, „у хорсокак“, јер се радницима оспоравају основна животна питања, као што су право на штрајк, на осигурање и заштиту, ускраћује им се осмочасовни радни дан, озакоњује се експлоатација итд. Радницима је речено да је највећи притисак извршен да би се уништило право радника на штрајк, и да се у томе иде тако далеко да „интелигенција, адвокати, професори, судије, лекари, купонције и тајни ортаци, заједно са експлоататорима, прете да оборе владу ако се радницима право штрајка не уништи“. Зато се апелује на раднике да се свим снагама боре преко својих организација „да се бар још што добро, човечно и корисно отме од непријатеља“.²⁵⁸

Драгиша Лапчевић, који је говорио о томе да је радничка класа још од почетка рада на Закону о радњама поставила захтев за законском заштитом и јавним осигурањем радника, истакао је да је она на том путу морала да се бори на два фронта: за правну заштиту и против покушаја да му се под видом заштите наметну нови окови. У вези с тим он је нагласио да је слична судбина и са најновијим пројектом Закона о радњама који је био погоршан у Министарству, а сада се припрема и ново погоршање у Скупштини. Међутим, да би се ово погоршање спречило, став ССДП је био да треба створити одређено јавно мњење и „под своју заставу сабрати сав пролетаријат па силном војском бранити оно што смо освојили и освојити нове позиције“. После збора радници су извели мирну параду улицама Београда. Колона радника прошла је и поред Двора и Министарства народне привреде, до Редакције *Радничких новина*, где је радницима говорио секретар ССДП, Димитрије Туцовић. Полазећи од раније изграђеног става да не треба дозволити погоршавање законских одредаба, Туцовић је и овога пута одлучно поручио буржоазији „да радничка класа од онога што је извојевала не допушта ни за један нокат назад“. У очекивању да ће се свега за неколико дана ово крупно привредно и друштвено питање коначно решити, Туцовић позива раднике да тај дан дочекају спремни, ако затреба, и за веће акције: „Будимо свесни тога да се за 2 дана завршава дело на коме смо шест година радили! Не губимо ни једнога тренутка, ставимо у покрет све снаге да дођемо до онога на што право имамо! Напред у општи борбени ред под заставом социјалне демократије!“²⁵⁹

На другом читању Закона о радњама 10. јуна 1910. по други пут је поведена дискусија о праву на штрајк. На инсистирање неколицине посланика министар народне привреде Јаша Продановић неколико пута је интервенисао, сматрајући да овај члан не треба мењати, да би, на крају пристао на допуну тог члана, коју је сам предложио.²⁶⁰ На овај начин учињен је уступак утолико што се страним

²⁵² РН, 1. VI 1910, 1.

²⁵⁹ Исто. — Закључујући збор Никола Величковић је рекао: »Пролетаријат чини сада последњу опомену, готов да се до краја најодлучније бори за заштиту својих права.«

²⁶⁰ На његов предлог, на првобитни текст чл. 54. који је гласио: »Но и пре ових рокова може се раскинути уговор о раду без икакве накнаде, ако у дотичном предузећу буде објављен штрајк или искључење. Као штрајк сматраће се, ако више од једне половине радника дотичног пре-

радницима, због њиховог специфичног положаја, не даје могућност да одлучују, према томе, ни да учествују у штрајку. Пошто су они као квалификациона радна снага примали зараду унапред, законом се ограничавају да не могу одлучивати ни учествовати у штрајку док своје зараде не отплате. Већ овом оградом знатно се смањује могућност њиховог учешћа у штрајку, па би се на тај начин најквалификованија радна снага задржала на послу за време штрајка. Но и послодавац је приликом искључивања радника са посла ограничен у овој акцији док радницима не исплати зараду. Међутим, послодавцима је било много лакше да ову одредбу изиграју. Друга одредба која је раднике јако погађала и која би знатно утицала на њихово одлучивање да ступе у штрајк, јесте одредба којом се каже да су радници који ступе у штрајк дужни да се у року од три дана иселе из станова послодавца. С обзиром на тешке услове становања и на велику оскудицу станова, овом одредбом се рачунало с тим да се радници натерају на што већу послушност и зависност од воље послодавца. Из свега се види да пошто нису могли да укину право на штрајк, његови противници су радили на томе да то право што више ограниче и сведу на најмању меру.

Пошто је чл. 57. Закона о радњама давао радницима право да за време штрајка формирају штрајкачке страже од два радника, да би их обавештавала о току штрајку, око тога се развила веома бурна дискусија. Противници овакве одредбе повели су енергичну акцију да се она брише из закона. Њихов главни аргуменат био је да се овим чланом радницима пружају широке могућности не само да обуставе рад и штрајкују већ да уз помоћ штрајкачких стража врше акат на слободу осталих радника који нису у штрајку, као и да уцењују послодавце како би изнудили што боље услове. Полемисући са Тришом Кацлеровићем, који је уједно бранио предлог Јаше Продановића, противници су га нападали да он то право брани једноставно, са свога гледишта, због чега они, опет са свог

дузећа, не рачунајући ту и ученике, напусти посао, а као искључење, ако више од половине радника буду колективно на дуже време отпуштени. За оне раднике који нису у штрајку или који нису искључени, као и за ученике, уговор о раду остаје и даље у важности ако послодавац изјави да се њима може рад продужити.» (Сада следи допуна: »Но о штрајку не могу одлучивати ни у њему учествовати радници из иностранства, који су од послодавца узели унапред новаца на име своје зараде, дакле то не одраде или не врате, исти послодавац не може искључити раднике којима није отплатио зараду. У случају штрајка радници се морају иселити у року од три дана из стана послодавчевих, а у случају искључења за отказ стана важиће одредбе из претходног члана.« И даље стари текст: »Ако наступи случај штрајка или искључења и ако је бар једна страна вољна да се спор изнесе пред суд добрих људи онда ће то и учинити. Суд добрих људи покушаће да неспоразум зиравна, а ако обе партичке стране не пристану да се спор овим путем пресуди, онда ће суд добрих људи покренути даљи рад, а свој догаташњи рад предати јавности и месним листовима.« (Стен. бел. НС, 10. VI 1910, 3548) — Мих. Радивојевић је, да би се послодавци у случају штрајка обезбедили од штрајкача предлагао да се члан о штрајку овако допуни: »Полицијске власти, на захтев сопственика предузећа, забраниће радницима који штрајкују, или су искључени, бављење у близини његовог предузећа, уколико би то бављење радника сметало предузећу. Али, радници имају право да изашљу највише три своја заступника, који ће обавештавати остале раднике да је у предузећу штрајк или искључење. Бављење ових изасланика у близини предузећа трајаће дотле, док ови то чине мирним путем, и таква се њихова радња, која се мора кретати у границама закона, неће сматрати као кажњива.« (Исто, 3230).

становништва, захтевају да се тај део избрише из закона. Њихов главни аргумент против овога члана састојао се у тумачењу да штрајкачке страже могу ра злоупотребе то право па да врше насиље над „слободним“ радницима који не штрајкују и над послодавцима, чиме би довели у питање личну и имовинску слободу и једних и других.²⁶¹ Они су директно нападали став Кацлеровића када говори о праву радничких организација да своје класне интересе бране штрајком, нарочито нападајући право да иду „до крајњих граница и да не само своје интересе заштите, него да присиле и послодавца да њихов захтев прими па чак да обуставе и рад“, због чега су инсистирали да се строго одреди докле иде „граница слободе кретања једног аген-са [...] а да не повреди границу кретања другог.“²⁶²

Говорећи у прилог захтеву да се овај члан мења, народни посланик Никола Узуновић је као аргумент навео чињеницу да је после првог читања Закона о радњама стављен на увид широј јавности. По њему, размак између првог и другог читања довео је да тога „да се сви, којих се овај закон највише тиче, у неким стварима са редакцијама примљеним на првом читању не могу да се сложе“. Да би умирио министра народне привреде, који је упорно инсистирао на потреби да овај члан остане, јер има своје пуно оправдање, он је истакао: „Овај закон није политичке природе, нити је закон уређења државне администрације да би г. Министар требало тако јако да настојава да буде усвојен како је био предложен. Напротив, ово је један закон, ако хоћемо да будемо искрени, донет више на захтев оних који се интересују него по увиђајности нас или Владе.“ Полазећи од овога, он тражи да се министар мање залаже за њега, већ да треба препустити заинтересованим да они кажу своју реч о судбини закона који се њих највише и тиче. Као што се из расположивих података види, већина дискутаната је овај члан нападала веома жустро, тако да се за његово усвајање створила неповољна атмосфера. Нападајући право радника на обавештавање, неколико дискутаната се поново враћало на право штрајка, захтевајући да се и оно укине.

Талас незадовољства због овог члана био је снажан и једнодушан, да је и сам министар народне привреде Јаша Продановић, који је до тада са доста жара, па и успеха, бранио нападане чланове, попустио. Међутим, не могавши да утиче на посланике да прихвате његов предлог, он је изјавио да ће остати при своме мишљењу о потреби овог члана и гласати за њега, али да неће правити питање око њега да не би довео у питање читав закон. Полазећи од значаја Закона о радњама, он се ипак одлучио да жртвује један члан, верујући да тиме спасава цео закон. Али, у исто време, схватајући од коликог је значаја ово питање и да би његово неправилно решење могло натерати раднике у све јачу борбу за своја права, а у исто време, желећи да остане доследан својим ставовима, не видећи никакву могућност да ствари поправи, он изјављује: „Ја налазим да свој закон, и поред овог члана, има толико вредности и толико добрих одредаба да може бити и без овог члана. Ја, истина, не могу одус-

²⁶¹ Д. Туцовић је на овај члан указивао још 1907. када је говорио да је тако формулисан да се може различито тумачити, а нарочито тако да ће радници вршити насиља над оним радницима који не штрајкују и послодавцима, па је у вези са тим и предлагао да се таква формулација брише, да се противницима штрајка не би давали аргументи да то злоупотребе.

²⁶² Стен. бел. НС, 10. VI 1910, 3562.

тати од свога мишљења [...], а вама остаје да ви решите како хоћете. Ја то нарочито чиним због тога што сматрам да радници употребом овога права могу донекле вршити ово што би им ми овим чланом дали [...] Ако радници уђу у јачу борбу, то ће бити кривица оних који су спречили да се овим законом то правилно реши. Ја Скупштини остављам да она реши како хоће.”²⁶³ После ове изјаве Јаше Продановића, неки народни посланици су скватили да сада могу ићи даље и још више погоршавати одредбе овог члана. Међу првима говорио је Никола Узуновић. Уважавајући бригу министра народне привреде за ред и мир, и жељи да се избегну сукоби и крвопролиће за време штрајка, он је изнео мишљење послодаваца „да би баш у овим изасланицима (штрајкачке страже — *Л. И.*) лежао узрок сукобима“. Међутим, док је он тражио да се тај део о стражама изостави, Стојан Протић, министар финансија, и Светозар Стојадиновић, извештач комисије, тражили су да се тај члан допуни клаузулом којом би се предвиделе казне за оне који би силом и претњом спречавали раднике да раде и терали их на штрајк.²⁶⁴ Али ни овај предлог није имао срећу да буде усвојен, јер је одударало од духа целог закона, а њиме се није ништа решавало. Против њега је устао и народни посланик Милун Лукић истичући да се претходним чланом допушта штрајк, „а у другом делу хоћемо да се штрајк не може да оствари“.²⁶⁵ После њега је енергично иступио Триша Кацлеровић, износећи да би се усвајањем оваквог члана отворило широко поље злоупотребама. Пошто је, после ранијег енергичног говора, по мишљењу Трише Кацлеровића, министар народне привреде „капитулирао пред захтевима већине“, он је, допуштајући могућност да би било боље да се други став изостави него да се прихвати предлог о казнама, инсистирао да се прими она реакција која је на првом читању усвојена.

Народни посланик Мелентије Божовић, позивајући се на пословник, тражио је да се Скупштина изјасни о његовом предлогу да се друга алинеја члана 57. брише, пошто се министар није изјаснио да ли тај предлог прима или одбацује. На ову провокацију Јаша Продановић је одговорио да је за њега разумљиво да овај члан остане као што је предложен, „али је незгодно уносити казне које је Министар правде предвидео“. Износећи да уношење казни мења цео смисао овог закона, он је изјавио да на такву измену не може никако пристати. Но, пошто није могао да прими овакву допуну и измену члана 57, он моли Скупштину да прихвати његов предлог или да прихвати предлог М. Божовића о брисању друге алинеје.²⁶⁶ После овога, питање права радника на обавештавање лако је скинуто са днев-

²⁶³ Исто, 3566.

²⁶⁴ Прво је Стојан Протић предложио да би у том члану за случајеве претњи, псовања, увреда и силе требало предвидети строге казне, а Св. Стојадиновић је тај предлог прецизирао овако: »Ако би радници који штрајкују, претњама, грдњама, увредама и другим сличним поступцима одбијали раднике који желе радити, од посла у предузећу где је штрајк, казниће се иступно од месец дана затвора. Ако би се радници штрајкачи послужили за горњи циљ насилним средствима, онда ће се, према величини кривице казна одредити по општем кривичном закону. Право на тужбу у оба случаја имају и радници и полиција и представници предузећа.«

²⁶⁵ Он је чак предложио да се убади трећи део члана који би гласио овако: »Ови обавештачи не смеју прићи ближе од 5 метара од дотичног улаза у предузеће и то само у време кад радници долазе и одлазе са посла.«

²⁶⁶ У вези са тим он је рекао: »Ја бих молио, и ја бих највише волео и желео, и мислим Скупштина би учинила нешто корисно и нешто што би

ног реда. Скупштина је већином гласова усвојила предлог М. Божовића, којим се део о штрајкачким стражама брише. Остао је само овај део: „Када наступи штрајк или искључење, радници који штрајкују или који су искључени, дужни су, ако то захтева власник радње, да предају сав алат и остале поверене им ствари које њему припадају, и да се удаље из локала и дворишта радионичког.“²⁶⁷

Питање радног времена такође је било предмет поновне дискусије. Самостански народни посланик Сима Радовановић тражио је да „максимум недељног рада (уместо дневног рада — Л. И.), осим часова одмора за индустријске и занатлијске радње не сме прећи 60 часова, а за трговачке радње 72 часа“.²⁶⁸ Против његовог предлога устали су Триша Кацлеровић и Милан Лукић, тражећи да се као неумесан не прими.²⁶⁹ Поред тога, Триша Кацлеровић је тражио да се и за трговачке помоћнике одреди радно време од 10 часова. Прихватајући његову дискусију, министар народне привреде Јаша Продановић признао је да тај део који говори о трговачким помоћницима није баш најпрецизнији, али да он нигде у свету није видео да је радно време трговачких помоћника 10 часова. Међутим, узимајући као чињеницу да је радно време од 14 и 15 часова (леги — Л. И.) за трговачке помоћнике ипак претерано, али плашећи се да би неки посланици могли затражити да се ово и повећа, Јаша Продановић је нашао компромисно решење: предложио је да радно време за трговачке помоћнике ипак буде 12 часова. А да би се осигурао и од једних и од других, да не би постављали било какве нове захтеве, он је запретио да би „могао мирне савести правити питање од овога“, па је замолио Скупштину да његов предлог прими. И, најзад, Скупштина је, после свега, већином гласова прихватила његов предлог.²⁷⁰

јој служило на част да усвоји овако како је овај члан предложен. А ако неће тако, онда је боље према предлогу г. Божовића да отпадне други став и не треба ништа ново уводити.«

²⁶⁷ Део који се брише гласио је: »Ако би полицијска власт забранила радницима који штрајкују или су искључени, бављење у близини дотичног предузећа, онда ће ови имати право да испошљу своје заступнике који би обавештавали остале раднике да је у дотичном предузећу штрајк или искључење, и ако то ови чине мирним путем онда се таква њихова радња неће сматрати као кажњива. Таквих заступника не може бити од два пред сваким улазом у предузеће.« (3467).

²⁶⁸ Даљи текст њиховог предлога гласио би: »Министар Привреде може по саслушању коморе одобрити да се време рада у појединим браншма повиси још највише са 12 часова недељно, који се плаћају оделито. Часове отварања и затварања радњи у појединим местима одређиваће Министар Народне Привреде по саслушању дотичних комора, а према месним приликама. Радницима се мора дати на подне најмање један сат, а ако раде лети, под непосредним утицајем сунчевих зракова, онда најмање два и по сата. Тако исто радницима који ноћу раде мора се у половини рада дати одмор најмање један сат.« (3569).

²⁶⁹ И један и други су га критиковали што ништа не говори о томе како ће се регулисати радно време у случају да је у недеље неки празник, па послодавац тражи да то време накнади.

²⁷⁰ И приликом дискусије о овом члану показало се да је Ј. Продановић био начисто са расположењем у Скупштини и да је, далеко више него раније водио рачуна, да уступцима према радницима не изазове отпор на другој страни. Под све већим притисцима својих партнера у коалиционој влади, он је чинио компромисе. Ово је чинио тим пре што је по сваку цену желео да закон о радњама привреде крају. Оваквој ситуацији он је подешавао и стилизације својих предлога. Он то и отворено каже, полемисујући са Т. Кацлеровићем: »Ја сам овај члан тако стилизовао како ће моћи да прође у Скупштини. Може бити да г. Кецлеровић тражи да се

Без много дискусије министар је примио промену чл. 66. који одређује шта се сматра као индустријско предузеће, па је допуњено да „као индустријско предузеће у смислу овог закона сматраће се свака она радионица или предузеће у коме ради више од 15 радника ако је употребљена моторна снага, или 25 радника ако није употребљена моторна снага, и ако се рад врши у једној радионици или на једном месту. У овај број радника урачунаће се и ученици.“²⁷¹

Питање забране ноћно града било је и раније предмет дискусије, али је на првом читању усвојен члан којим се ноћни рад забрањује, а министар народне привреде се овлашћује да може изузетно допустити употребу радника преко 18 година старости и ноћу, и то само у фабрикама и радионицама у којима се из техничких разлога рад не може прекинути, или у случајевима неодложне сезонске потребе. „Но и у тим случајевима укупно време рада не сме прећи законом одређени максимум од 10 сати у 24 часа.“ Ово питање је било од изузетног значаја за радничку класу јер би се њиме, под условом да има доста рада за све, извесно побољшали услови рада. Међутим, капиталистима није одговарала оваква одредба пошто би им се смањиле могућности експлоатације радника и стицање профита. Из тих разлога, самостански посланик Светозар Стојадиновић предложио је на другом читању да се цео овај члан изостави из законског предлога, мотивишући то већ усвојеном одредбом да се ноћни рад за жене и мушкарце испод 16 година забрањује. Уз то је напоменуто да би ноћним радом много већи број радника добио посао, што је у времену када је често владала незапошљеност, по његовом мишљењу, било врло важно. Против овог предлога врло енергично је устао социјалистички народни посланик Триша Кацлеровић. Он првенствено изражава чуђење због начина на који Стојадиновић предлаже измену овог закона, да би прешао на сам проблем. Кацлеровић напада овај предлог са становишта потребе заштите радне снаге. Ради што потпуније заштите радника он предлаже да ноћни рад треба забранити, с тим што се рад може дозволити ноћу само у оним предузећима у којима природа посла изискује ноћни рад (фабрика стакла, продукција електрике, продукција пива итд.), као и у оним случајевима када министар одобри ноћни рад, као што је у пројекту већ предвиђено.²⁷² Међутим, и поред аргумената Трише Кацлеровића и

нешто све дода, али биће посланика, који ће тражити да се радно време повећа, а ја то знам сигурно да то може бити [...] Све што се могло учинити ја сам учинио. Ја мислим да је корисно и могу мирне савести казати да овај члан треба примити, а ако га не примите то ће значити да је ствар нисам разумео и ја ћу знати како ћу се управљати.« — Члан који је примљен гласи овако: »Чл. 60. Максимум дневног рада, осим часова одмора, за индустријске и занатске радње не сме прећи 10 часова, а за трговачке радње дванаест часова. У случају нагомиланог рада за време најживље радне сезоне Министар Народне Привреде по саслушању комора, може одобрити да се време дневног рада повиси још за два сата који се плаћају оделито. Од овога се изузимају радње којима се по природи самога посла мора и дуже радити. Ни у овим радњама време недељног рада не сме прећи збир радних часова по горњој одредби. Време за отварање и затварање радња у појединим местима одређује Министар у споразуму са дотичним коморама, према месним приликама.«

²⁷¹ Првобитно овај члан је гласио: да се индустријским предузећем сматра предузеће које има 10 радника и моторну снагу, или 20 радника без моторне снаге.

²⁷² Стен. бел. НС, 10. VI 1910, 3572-3. — У вези са овим он је још рекао: »Према томе ја држим да би Министар учинио велику грешку и одвалио би један од најлепших каменова у заштиту радника, ако би овај члан

чињенице да је тај члан на првом читању без неких проблема усвојен, министар народне привреде Јаша Продановић, који већ све лакше и брже одступа од својих ранијих ставова, без иједне речи противљења прихвата предлог да се овај члан изостави; чак убеђује Кацлеровића да се свуда у свету забрањује ноћни рад само за жене и децу и да није потребно посебно забрањивати ноћни рад за одрасле мушкарце, кад је већ једним ранијим чланом забрањен ноћни рад за жене и децу. Успутно му напомиње и то да би на овај начин већи број радника добио запослење, што би било боље и за раднике.

Ступајући поново у реплику са министром народне привреде, Триша Кацлеровић износи многе аргументе у прилог забране ноћног рада, али полазећи од тренутног расположења које је владало у Скупштини и колебљивог става Јаше Продановића, који је већ био врло склон да чини компромисе, он предлаже: „А кад је већ тако, онда бар то радно време и не треба да буде дуже од 8 сати.“ После ове поновне интервенције социјалистичког народног посланика и његовог упорног инсистирања да се овај члан не мења, Јаша Продановић се опет поколебао па је покушао да направи још један компромис између интереса радника и послодавца. У то мциљу он је предложио нову стилизацију поменутог члана: „Ноћни рад у радионицама ни у ком случају не сме прећи 10 часова.“ Гласањем већине Скупштина је прихватила овај члан како га је предложио министар.

Када је дошло до посебних одредаба о ученицима, развила се жива дебата о члану 71, којим се тражи да ученици који се примају на занат или у трговину, морају бити писмени. Већина дискутаната, полазећи од објективних прилика у Србији, тражила је да се ова одредба ублажи избацавањем речи „који су писмени“. У вези с тим чула су се врло интересантна мишљења. Испоставило се да свега 25% деце у Србији похађа школу, те да је преко 70% неписмених. Полазећи од тога, већини деце у Србији ускратило би се право да учи занат или да се бави трговином. Имајући све ово у виду, министар народне привреде није хтео да од овога прави питање, па је Скупштина изгласала овај члан, изоставивши захтев о писмености.²⁷³

избацио. Довољно је дато тим предузетницима и фабрикантима који имају своја предузећа да Министар може да одобри да се може радити и ноћу кад нађе за потребно.«

²⁷³ У вези са овим чланом изношени су разни интересантни подаци. Тако је један посланик, бранећи право ученика да уче занат и неписмени, рекао: »Ја мислим, кад ми живимо у доба да народни посланик, може бити неписмен, ја мислим да нема смисла у исто доба забрањивати да се младићи са села спречавају у спреми за будућност.« Други је говорио о узроцима неписмености: »Докле год држава троши милионе да шири писменост у овом народу а од народа не тражи те писмености, дотле ће апсолутно народ бити немаран према својој писмености. Ово говорим из искуства што имамо велики број крајева у нашој земљи где родитељи кад им траже дете у школу сматрају да је то исто као кад се један огреши о закон и иде на робију. Или иду тако далеко, што сам се уверио као учитељ у једном срезу, где су нарочито старци, кад сам ја уписивао децу, плакали као да су ту децу сахрањивали.« Један је износио овакав податак: »Ви знате да код нас постоји обавезна настава и има 72% неписмених, и шта ће те с тим неписменим? [...] Поред свега тога, господо, што се много на наставу троши, и што је обавезна настава има неписмених дечака. Пустимо те дечаке нека уђу у радионицу да раде. То је главни смер и немојте никакво ограничавање у том погледу чинити.«

Питање осигурања радника и на овом читању је било предмет дискусије. Њега је покренуо социјалистички народни посланик ради корекције и побољшања члана који је говорио о управи у месним задругама и њиховим земаљским савезима. Пошто је министар народне привреде категорички изјавио да се држава не може заузети „за фонд раднички“, Триша Кацлеровић је покушао да га приволи да се у наредном члану изврши потребна измена. Замоливши Скупштину и министра „да приме овај једини захтев у име социјалистичке странке“, он је тражио да се прихвати његов предлог „да у тим управама и надзорним одборима и Земаљском савезу буде 2/3 чланова радника а 1/3 послодаваца“. На тај захтев социјалистичког посланика министар је одговорио: „Ја могу свега на то пристати да буде половина чланова радника, а половина чланова послодаваца, а од стране државе само један представник. Како је и овако решење значило корак даље у односу на предложени члан у пројекту, где је тај однос био: 1/3 радници, 1/3 послодавци и 1/3 државни представници, социјалистички посланик, иако незадовољан крајњим решењем, није правило питање, па је већином гласова примљена измена коју је предложио министар народне привреде.

С обзиром на значај комора, које су представљале новину у законодавству Србије и чија се физиономија у предлогу Закона добро постављена, и на другом читању је и њихово питање покренуто, овога пута о трговачкој комори. Смисао одредаба о коморама био је „да се одеље самостални имаоци радњи од плаћених радника“, тако да би, према овој одредби, сви „плаћени радници“ били чланови радничке коморе. То је претпостављало да њој припадају и трговачки помоћници. Међутим, ово није одговарало трговцима који су желели да трговачке помоћнике имају под својим титорством. Пошто предлог овог закона није прецизирао да трговачки помоћници морају бити чланови Трговачке коморе, један од познатијих београдских трговаца, Коста Ризнић, тражио је од Скупштине да се члан 122, који говори о саставу Трговачке коморе, измени у том смислу да гласи: „Трговачка комора састоји се из 12 трговаца и 4 помоћника [...]“. На овај начин би се прецизирило да трговачки помоћници буду заједно са трговцима, где би ови други били у већини (3 : 1). Устајући у заштиту трговачких помоћника, социјалистички посланик Триша Кацлеровић убеђивао је Скупштину да трговачки помоћници не могу да регулишу своје односе према својим принципалима кад заједно с овима решавају о тим односима, истичићи да однос у Трговачкој комори ствара „супремацију“ послодаваца над помоћницима. Говорећи у име трговачких помоћника, он је тврдио да су они, по свом положају, искључиво упућени на Радничку комору, „пошто су и они радници, и онда зашто се установљава Радничка комора, ако она не важи за све раднике“.²⁷⁴ Подсећајући министра на покрет трговачких помоћника, он га упозорава да ипак треба да води рачуна о захтевима већине коју чине трговачки помоћници, и да их прихвати.

Из дијалога Кацлеровића и Ризнића развила се дискусија о томе где, у ствари, припадају трговачки помоћници. Ризнић је, на супрот Кацлеровићу, сматрао да они као будући трговци припадају Трговачкој комори и по сваку цену је инсистирао да се прими његов предлог. Дебата је била врло бурна и задирала је у суштину питања о Трговачкој комори. Међутим, како је ово питање било од

²⁷⁴ Стен. бел. НС, 11. VI 1910, 3579.

посебног интереса за радничку класу, социјалистички посланик је употребио све могуће аргументе да убеди Скупштину и министра да би оваква измена значила не само погоршавање положаја трговачких помоћника него би се извитоперио и један добар принцип који је већ био усвојен.²⁷⁵ Укључујући се у ову дискусију, министар народне привреде је био ближи становишту Кацлеровића, па је и сам рекао да нема потребе стављати у закон „да у ову комору морају улазити и трговачки помоћници“, сматрајући да овима треба оставити да се по слободној вољи опредељују за једну од поменутих комора. Међутим, за министра је промена овог члана била неизводљива и из техничких разлога, јер би се морао мењати и следећи члан, а његова измена би пореметила однос који постоји између појединих комора, па је тражио да тај члан ипак остане онакав какав је предложен. Али Ризнић је инсистирао на свом предлогу па је председник Скупштине Љуба Давидовић ставио његов предлог на гласање, због чега је Јаша Продановић интервенисао, изјаснивши да не може уопште пристати на овакву измену „с тога што би се закон могао пореметити“. Тако је, на крају, захваљујући упорности социјалистичког посланика и одлучном ставу министра народне привреде, прихваћен члан 122. онакав какав је претходно био предложен.

И члан о похађању општих трговинских и занатских школа био је опет предмет разматрања. Народни посланик Димитрије Илићновић тражио је да се члан 139, који о томе говори, измени тако што се не би прецизирали и дани у које ученици не треба да иду у школу. Међутим, Јаша Продановић је инсистирао на томе да празником и недељом ученици после подне не треба да иду у школу, већ да то време искористи за одмор. После краће дискусије његов предлог, који је допуњавао претходни, прихваћен је, па је коначна редакција тога члана гласила: „Чл. 139. Похађање општих трговачких и занатских школа обавезно је. Ученици и помоћници морају их похађати све док не положе завршне испите. Послодавци су дужни своје ученике и помоћнике слати у ове школе и водити рачуна о томе да ли их они уредно походе. Предавања у овим школама држаће се у данима и часовима које одреди Министар Народне Привреде, по саслушању дотичних комора. Но похађање ових школа не може ни у ком случају бити после подне, недељом и празницима у које су дане радње затворене“.

На крају, после дуге и узбудљиве дебате, на седници од 11. јуна 1910, прешло се на гласање по предлогу Закона о радњама. Од присутних 98 посланика за предлог Закона о радњама гласало је 88, док је само социјалистички народни посланик Триша Кацлеровић гласао против. На тај начин Закон о радњама је коначно усвојен.²⁷⁶

После дужег периода лутања и тражења, Србија је најзад добила један модеран привредни закон којим је покушала да регулише нове привредне односе, чинећи компромис са преживелом занатском производњом и еснафском организацијом, покушавајући уједно да озбиљније крочи и у поље социјалне политике, коју је капиталистички начин производње врло брзо избацио на површину друштвено-економских односа, а радничка класа, свим средствима која су јој стајала на располагању, настојала да то убаци у жижу интересовања буржоаских политичара и влада.

²⁷⁵ Исто, 3578, књ. V.

²⁷⁶ Исто, 3593.

Рад на доношењу Закона о радњама био је веома озбиљан и замашан. Пре свега, требало је помирити два начина производње који су и међусобно искључивали; требало је задржати еснафску производњу и организацију, које су вукле назад, а у исто време подстицати модернији капиталистички начин производње и много бржим темпом развијати домаћу индустрију и привреду у целини. Требало је у исто време решити и нека горућа питања социјалне политике, која су, са развојем индустријске производње, све више куцала на врата једне здраве, напредне социјалне политике. Она су се толико наметала да је свака буржоаска влада морала да води рачуна о њима, под све снажнијим и организованијим притиском радничке класе, која се с временом представљала као све утицајнији политички чинилац о коме се морало водити рачуна. Као што се види, односи су били веома сложени, интереси изукрштани и веома противречни, па законодавцу није било лако да нађе погодан модус вивенди за све заинтересоване.

У почетку, док капиталистички начин производње још није ухватио дубљег корена, све су владе биле склоне да излазе у сусрет занатлијама, због чега су наилазиле на отпор младе, још недовољно конституисане трговачке и индустријске буржоазије. Када је покушано да се угоди и једнима и другима, а на рачун радничке класе, која је од 1903. озбиљније ступила на политичку позицију, ова је, са своје стране, пружила веома озбиљан отпор таквим напорима законодаваца. А када је, на крају, под сталним и организованим притиском радничке класе, направљен такав законски предлог (први 1907, други 1910) којим се умногоме излази у сусрет и радничкој класи, појавио се отпор занатлија и буржоазије. И тако, из године у годину, Закон о радњама је увек имао, истовремено, и доста присталица и доста противника. Свакако да је све ово утицало и на темпо његовог доношења и да је стварало многе препреке које није било лако премостити. Као последицу оваквог стања видимо низ неуспелих покушаја да Закон о радњама прође кроз Скупштину. Међутим, он је тамо, као по правилу, остајао међу многим архивским материјалима. Тако је било фебруара 1905, када је први пут изнет пред ово највише законодавно тело; тако је било и октобра исте године, када је због енергичног протеста радничке класе морао бити повучен. Године 1907. два пута је изношен пред народну Скупштину, да би опет био одложен. Но тек са његовим изношењем пред Скупштину 8. марта 1910, и изгласавањем 11. јуна исте године, коначно је завршена мукотрпна и исцрпљујућа борба за његово доношење.

Из свега изложеног види се да су за доношење закона о радњама биле заинтересоване све друштвене снаге које су, полазећи свака са свог искључивог класног и доста ограниченог становишта, вршиле и одређени притисак на владајуће партије и народну Скупштину да решењу овог питања поклоне потребну пажњу и пожуре са његовим доношењем. У прво време иницијативу су давале занатлије, које је највише погађао капиталистички начин производње, намећући им крајњу беду и пропадање. Може се слободно рећи да њима и припада највећа заслуга за покретање питања о доношењу новог закона и измену застареле Еснафске уредбе Законом о радњама, који би регулисао новонастале односе, заштитио занатлије од пропадања и одржао занатску производњу. Од самог почетка они су се залагали за његово доношење; у прво време, веома активно и са пуно оптимизма, да би касније, што се више одмицало у његовом

усавршавању, када је Закон о радњама све више попримио карактер једног модерног, за оно време чак и напредног закона, са све више сумње гледали на њега. И њима, као и крупној и ситној буржоазији, нарочито су сметале одредбе о заштити и осигурању, као и о удруживању радника, јер су оне, по њиховом мишљењу, директно ишле на штету занатлија и занатства у целини.²⁷⁷ Зато они истовремено траже да се одредбе које се односе на раднике бришу, а да се уместо њих унесе што више одредаба које би штитиле занатлије и њихову производњу. На тај начин су вршили снажан притисак на министра народне привреде и владу, те су увелико, иако то баш нису желели, успоравали рад на његовом доношењу и усвајању. Међутим, поред свега, може се рећи да су занатлије, са своје стране, веома допринеле да се одржи континуитет у раду на Закону о радњама. Они су увек били присутни са својим захтевима, које буржоаске владе нису могле да занемаре, с обзиром на велики број занатлија у Србији, дугу традицију и све тежи материјални положај. Па ипак, њихов објективни положај није им омогућавао да битније утичу на садржину и карактер закона, бар не у целини.

Нова привредна и социјална структура довела је до тога да нове снаге, које је на површину избацио убрзани капиталистички развитак земље, заузима доминантан положај и изврше снажан и одлучујући утицај на односе у земљи, а са становишта нашег разматрања, и на доношење закона о радњама. То најбоље показује преображај који је Закон о радњама доживео од свог првог пројекта до коначне редакције, која је 1910. усвојена као Закон о радњама. Анализом тих промена лако се утврђује да су млада српска буржоазија и радничка класа, у пуном смислу речи, одредили даљи ток привредног развитака и модерне социјалне политике. У том процесу, а у односу на радничку класу, у почетку се много брже и снажније осетио утицај трговачке и индустријске буржоазије која је почетком XX века била у пуном успону.²⁷⁸ У тако измењеној социјалној и привредној структури буржоазија је вршила све већи притисак за доношење Закона о радњама, од кога је очекивала да ће озакоинити новонастале односе и омогућити бржи развој капиталистичке производње, не спутавајући нове иницијативе и нову технологију скученим еснафским оквирима.

²⁷⁷ Дискутујући у Скупштини о Закону о радњама, Др Драгосљуб Аранђеловић, анализирајући шта је ко добио а шта изгубио овим законом, о расположењу занатлија каже: »Што занатлије нису задовољне [...] и те је природно, јер они мисле да све незгоде долазе од тога што се према радницима благо поступа, нарочито су противни праву штрајка и праву организовања радника, рачунајући ако се што из овог пројекта одстрани да ће то помоћи њиховом положају. Међутим, то је мишљење погрешно, и ај мислим да цео овај закон не би имало смисла доносити, ако се не би радницима та два права осигурала. Према томе, ми не можемо помишљати на то да треба радницима спречавати право штрајка и организације.« (Стен бел. НС, 20. V 1910. 3185).

²⁷⁸ У вези са тим, један од народних посланика, Димитрије Војиновић, одајући посебну пажњу радницима као главним носиоцима привредног развоја, називајући их, за разлику од хероја рата, херојима мира којима је потребна стварна заштита и обезбеђење добрих радних и животних услова, посебно је одао захвалност свима онима који су радили на Закону о радњама, да би посебно нагласио: »а затим социјалној и радикалној демократији, која је унела много светлости у питању о радничком образовању и заштити радника.« (Стен бел. НС, 20. V 1910, 3182). — Алекса Ратарач га (Закон о радњама) је због напредних одредби назвао чак социјалистичким законом, рекавши: » [...] и само зато што је овај закон

Утицај буржоазије био је превасходан и поклапао се у већини и са интересима државе, тако да је из спрега тих двеју снага настао закон који је највише био у духу њихових тежњи и неминовног процеса развитка капиталистичког друштва у целини. То се најбоље види ако се изврши анализа свих пројеката Закона о радњама. Док у првој фази ти предлози имају апсолутно еснафског карактер и значе потпуну санкцију преживелог еснафског уређења, они у другој фази попримају, све више, карактер једног модерног капиталистичког закона који много више пажње поклања индустријским предузећима и бризи за њихов просперитет и унапређење. Но, како су друштвено-економске промене избациле на површину још једну, веома значајну друштвену снагу, о којој буржоазија у целини, према томе и првобитни пројекти овог закона, нису водили готово никаквог рачуна, она је морала да се укључи у борбу за доношење Закона о радњама. Појаву радничке класе на политичкој позорници буржоазија у почетку готово да није примећивала, па је логичка последица таквог стања била и чињеница да се ни Закон о радњама, у прво време, није бавио њеним проблемима. Али, што буржоазија није хтела да призна њено постојање, то није могла да уклони објективну потребу да се о томе поведе рачуна. Наравно, за решавање својих питања морала је, пре свега, да се побрине радничка класа, која је, оснивајући своје класне, радничке организације, повела мукотрпну, али доследну борбу за поправку свога економског и политичког положаја. Тежиште своје борбе она је усмерила на извојевање заштитног радничког законодавства уопште, да би касније њену оштрицу усмерила на Закон о радњама, тражећи да се што већи број одредаба о заштити и осигурању радника унесе у њега.

Нерегулисани односи између радника и послодавца, крајем XIX, а нарочито почетком XX века, доводили су до честих штрајкова, услед чега је долазило до повремених, краћих или дужих, прекида рада у капиталистичким предузећима. Због тога су њихови власници често трпели знатне материјалне штете. Међу власницима се налазила и држава која је, да би стимулисала бржи развој појединих привредних грана и предузећа, улагала у њих знатна средства, па је водила рачуна да се она рационално употребе и донесу одређене користи. А да би то успела, био јој је потребан мир и нормална производња без штрајкова и радничких „немира.“ Узимајући у обзир све ове моменте, а желећи, пре свега, да обезбеди редовну производњу и несметано убирање екстрапрофита, буржоазија се, осим привредних, почела бавити и социјалним питањима, те индустријским и радничким законодавством. Пажљива анализа показује да буржоазија није пришла решавању ових питања из хуманих разлога, гоњена потребом да најексплоатисанијем делу друштва помогне. Напротив, она је на то била приморана, пре свега, енергичним и сталним притиском организованог пролетеријата, који је преко својих класних организација, партије и синдиката, успео да натера владу да поведе рачуна и о његовим класним интересима.²⁷⁹ С друге стране, наро-

један корак ка социјализму, ја ћу за њега гласати.» (Исто, 3183). — По речима Косте Стојановића, основу за рад на законодавству »чини измењена социјална структура варошког становништва, где се на место еснафских ученика и помоћника јављају слободни радници који су избачени привредним развитком и неумитном борбом на улици, осуђени да пропадну и фактички и морално.»

²⁷⁹ Илија Коловић је уз Николу Узуновића признао чињеницу да су радници заслужни што је у исти унео доста одредаба о радницима. Он

чито под утицајем развијеног штрајкачког покрета и сагледавања перспективе пораста броја индустријских предузећа, чији би се просперитет честим штрајковима заочио, међу буржоаским политичарима је све више преовладало мишљење да би радничке акције и раднички покрет, који су из године у годину били све снажнији требало парализати извесним уступцима који, свакако, не би били на штету капиталистичких интереса. Најгласнија су била она мишљења која су се залагала да се односи између радника и послодаваца регулишу законом, пошто се сматрало да ће се на тај начин најефикасније отупити оштрица класне борбе радника, а у исто време елиминисати узроци конфликта између радника и послодаваца. Многи су ишли тако далеко да су сматрали да би се на тај начин уклонила и потреба да се штрајк као средство притиска призна законом. Као што се види, читава акција буржоазије била је усмерена у том правцу да се одређеним законодавним решењима паралише борбени покрет радничке класе, да се радници одврате од њихових класних организација и да се створе што повољнији услови за неметани капиталистички развитак земље.²⁸⁰ Са буржоаског становишта, ово је била веома сврсисходна мера, јер би се малим уступцима омогућиле велике добити за капиталисте. Међутим, овакво становиште буржоазије није одговарало и радничкој класи, иако је то била ретка прилика да се акције пролетаријата и буржоазије унеколико поклопе. Али у самом приступу и реализацији постојала је огромна разлика. Пре свега, радничка класа није могла бити задовољна само минималним уступцима које јој је буржоазија у почетку нудила. Она је на питања социјалне политике гледала много шире, и са тог становишта полазили су и њени захтеви. Она је тражила комплетно радничко законодавство које би обухватило све врсте заштите и осигурања радника и које би, у извесном смислу, регулисало, и економска и политичка права радника. Из тих разлога радничка класа

је изнео мишљење које се састоји у констатацији да је због нерегулисаних односа између радника и послодаваца било пуно демонстрација, штрајкова и др., због чега је дошло до тога да »се уносе у овај пројекат законски оне одредбе које регулишу односе радника са послодавцима, стављајући их готово на равну ногу, и што је створена могућност да се у питањима у којима се размимоилазе, могу заједнички расправљати. Али, док је овај закон дао прилично заштите радничком свету и дао им све могуће уступке, дотле је ставио послодавца у пуну одговорност закону за све његове поступке.« (Стен, бел. НС, 20. V 1910, 1335-1336).

²⁸⁰ По речима Јаше Продановића, постоје два начина како владе могу да ублажују класне неједнакости и да уједно отклањају могуће опасности од сукоба. По њему ово се постиже: »прогресивним порезом и реформама у радничком законодавству. По речима Продановића, српска влада се определила за осво друго; а оно се изводи »обезбеђењем радника добрим наградама, скраћивањем радног дана, омогућавањем различитих асоцијација радничких, обезбеђењем у случају болести, смрти, онеспособљења и изнемоглости.«

Било је и таквих политичара који су износили мишљења да радницима треба излазити у сусрет, с обзиром да су били у подређеном положају у односу на послодавце, пошто их је такав статус према послодавцима гурао »у било какву организацију која би ишла у борбу против послодаваца«. Законодавним решењима ових питања, они су насигурно рачунали са тим да ће парализати акције радника и њихово све живље укључивање у своје класне организације, с обзиром да су у постојећим условима беспопштедне експлоатације и нерегулисаних односа, ови радо прихватили да се боре против самовоље газда.« — (Стен, бел. НС, 20. V 1910, године, 3185-86). — Врло је мали број, ма да је било и таквих, који су сматрали да би штрајк требало признати као једну превентиву против лошег поступања послодаваца (Исто).

је на почетку, када се пројекти закона о радњама нису уопште или су се сасвим штуро догицали питања социјалне политике, иступала фронтално против њега у целини, борећи се да он, ни под каквим условима, не постане законом. С обзиром на такво стање и одређену тактику, као и на програмска начела ССДП и ГРС, радничка класа је ставила себи у задатак да се избори за опште и обавезно осигурање радника. С том намером је била предузета и акција за доношење Закона о осигурања радника. Али како је овај пропао, радничка класа је тежиште своје борбе усмерила на Закон о радњама, на чијој се реализацији већ увелико радило, али без консултовања радничке класе. Циљ акције био је да се одбацивањем пројекта Закона о радњама у целини изнуди уношење у њега што више одредаба о заштити и осигурању радника, као и многих других о којима је већ било речи. И стварно, све до 1907. године радничка класа је спроводила одређену тактику одбацивања израђених пројеката у целини и уношења у њих одредаба о радницима. Међутим, као живи организам који се развија и прилагођава измењеним и новим условима, радничка класа је прилагођавала своју тактику и објективним условима и снази и могућностима организованог пролетаријата. Промена тактике се најбоље уочава од 1907, када је израђен нови, у основи добар пројекат Закона о радњама. Већ овај законски предлог у многоме је удовољио захтевима радничке класе, тако да је ова из основа морала да измени свој однос према њему. Задржавањем старе тактике фронталног напада у односу на сам закон, не би се ништа више постигло. Полазећи од свега овога, ССДП је прихватила тактику оштре критике предложеног пројекта ради његовог даљег побољшавања, искључујући фронтални напад на њега као неадекватан измењеној ситуацији. Борећи се за његово побољшање, радничка класа је предузела све мере да он што пре изађе пред Скупштину, како у међувремену не би дошло до његовог погоршавања.

ЗАКЉУЧАК

Значај Закона о радњама је многострук и не може се исказати само у неколико речи. Задирући у све поре друштвено-економских односа, он је у пуној мери разарао њене дотадашње привредне и друштвене норме и отварао нове путеве у сфери друштвено-економских и социјалних односа. Својом појавом он је покренуо дискусију између грађанских економиста о многим веома значајним питањима, која су задирала у суштину друштвено-економских односа, а која су, касније имала пресудан утицај на даљи привредни и друштвени развитак земље, као и на положај радничке класе.

Доношењем Закона о радњама замењена је, тада већ преживела теорија „старе економске школе“, по којој држава није имала шта да се меша у привредне односе и у односе појединаца, те да треба пустити да се друштво само развија. Њиме су, уједно, ударени темељи новом економском учењу, по коме држава има и право и дужност да „својим законодавством уређује односе између појединих друштвених класа“. Са становишта модерне економске политике која је много реалније гледала на привредни развитак земље у целини, овим се излазило у сусрет објективно нараслим потребама да се новонастали друштвено-економски односи регулишу једним модерним привредним законом. С друге стране, учињен је уступак радничкој класи утолико што је и питање социјалног, радничког законодавства покренуто са мртве тачке, добивши уједно право грађанства.

Овим је, признато не само постојање радничке класе као класе, што је, иначе, врло дуго и упорно оспоравано, већ је и питање њихове заштите и осигурања добило своје право место у склопу друштвено-економских односа капиталистичке Србије.

Значај Закона о радњама, међутим, није само у томе што је радничка класа призната као класа; његов значај је у томе што се о њеним потребама све више водило рачуна и што су нека од тих питања и практично решавана. На пример, о праву радника на штрајк расправљано је широко и бескомпромисно, као и појави која се у капиталистичком друштву већ афирмисала као један објективан регулатор односа између радника и послодавца. Радничка класа, и поред свих притисака и неразумевања од стране буржоазије, могла је бити задовољна већ и самом чињеницом да је владајуће режиме принудила да се о овоме расправља јавно и пред највишим законодавним телом, а основну сатисфакцију налазила је у чињеници што је право радника на штрајк озакоњено. Друго питање — које је, под сталним и организованим притиском радничке класе, Закон о радњама избацио у први план и којим се србијанско грађанско друштво морало бавити све до његовог изгласавања, било је питање општег и обавезног осигурања радника. Њега је радничка класа покренула још 1903. године. Покретање и решавање овако крупног питања било је од изванредног значаја, не само са становишта све више експлоатисане радничке класе већ и са становишта једне здраве и модерне социјалне политике.

Не улазећи у све појединости које је Закон о радњама донео радничкој класи, нагласићемо само то да је она имала одлучујући и посебан значај у покретању многих важних питања из социјалне политике, и да су, захваљујући њеној упорној борби, сачуване многе одредбе од могућих погоршавања која су запретила у једном веома критичном периоду рада на овом закону у периоду између два читања законског предлога у Скупштини (26. V — 11. VI 1910). То је био критичан период јер је са свих страна на министра народне привреде Јашу Продановића, вршен притисак да се Закон о радњама измени у корист буржоазије и занатлија, а на штету радничке класе. Ситуација је била све деликатнија пошто је за време последњег читања, Јаша Продановић показивао све више склоности да у појединостима попусти. Имајући све ово у виду, а немајући шире могућности да се овоме супротстави, организовани пролетаријат је био спреман да своје незадовољство јавно манифестује, излажењем на улице. Захваљујући управо овој борбеној спремности пролетаријата Србије, а посебно Београда, и енергичном иступању Трише Кацлеровића у Скупштини, радничка класа је, гледано у целини, успела да очува највећи део одредаба које су се односиле на раднике онакве какве су већ биле усвојене на првом читању. Међутим, овде ваља истаћи и то да је оваквом току ствари у многоме допринео и министар народне привреде Јаша Продановић, који је, и поред честих колебања у неким питањима, у већини остао доследан свом схватању о потреби увођења једне напредне, модерне социјалне политике. Због оваквог свог држања он је нападан и са левице и са деснице, пошто је у многим стварима желео да и једнима и другима изађе у сусрет. Његов део заслуге за доношење Закона о радњама у целини, као и поглавља о радницима, не може промаћи објективној анализи, нити је треба умањивати.

Посматрано у целини, Закон о радњама је компромис између

интереса занатлија, буржоазије и радничке класе; према томе, он пати од многих недостатака, а нарочито зато што ни у једном домену није ишао до краја. Али, и поред тога, он има огроман значај за даљи привредни развој земље, као и за даљу промену друштвено-економских односа у целини. Занатлије су у потпуности биле задовољне; буржоазија такође, мада је, у суштини, остала у уверењу да је то само привремена мера која ће убрзо морати да се прилагоди њиховим захтевима. Ово ће се испољити врло брзо, већ на самом почетку његовог спровођења у живот, када ће се и појавити захтеви за његовом изменом.²⁸¹ Гледано шире, њиме се није решавала социјална политика у целини, и не оним начелима која је заступала социјална демократија. Зато је, из принципијелних разлога, социјалистички народни посланик гласао у Скупштини против његовог прихватања. Али, пошто је Закон о радњама, са гледишта ССДП представљао само почетак модерне социјалне политике, радничка класа је и њиме стварно добила много. Нека права о којима су радници могли само маштати, призната су законом, тако да је створена једна објективна претпоставка за побољшање положаја радника, гледано у глобалу.²⁸² Резултати спровођења Закона о радњама доста убедљиво говоре у прилог тврђења да су не само створени предуслови за поправљање положаја радника већ да је он у знатној мери и побољшан. С друге стране, откако је почео да се спроводи Закон о радњама, дошло и до убрзаног раста производње.

Оцењујући важније догађаје који су се у току 1911. године догодили у Србији, грађански политичари закључују да је „од највеће важности за нашу индустрију био Закон о радњама“.²⁸³

²⁸¹ О овоме види ауторов рад *Борба Радничке коморе у Србији за спровођење Закона о радњама 1910-1914, Токови револуције IV*, Београд 1969, 273-280.

²⁸² Радни однос између радника и послодавца заснива се на основу уговора који се има кретати само у оквиру овог закона. Њима се регулише дужина трајања радног односа, услови његовог раскидања, кад послодавац може раскинути уговор, а кад то може радник. Регулисано је радно време, забрањен рад недељом, празницима и државним празницима, Регулисано је право радника на одмор. Одређује се максимум дневног рада на 10, односно 12 часова. Женама и мушкарцима испод 18 година забрањује се ноћни рад. Одређује се време, начин и место исплате радничких зарада. Радници су извојевали право на уверења при напуштању предузећа, у која се не сме ништа друго ни словима ни знацима означити него само колико је времена код њега радио и за коју награду. Што се тиче индустријских радника по фабрикама, прописује се да се радници испод 16 година не смеју употребљавати на рад дуже од 8 часова, а министар народне привреде прописује посебно, кад се они уопште могу употребљавати за рад у фабрикама и под којим условима. Женски и мушки радници испод 16 година не смеју се употребљавати у недељне и празничне дане, ни у фабрикама у којима је иначе рад у овим данима допуштен. За породице се одређује да се не смеју употребљавати на рад 6 недеља пре и 6 недеља после порођаја. Ноћни рад у фабрикама није забрањен, ма да се ограничава на 10 часова, коју границу не сме прећи. Власници фабрика се обавезују да израде и на видном месту у радионици држе радионичка правила. Посебне одредбе се односе на ученике, а међу њима најинтересантнија је она која говори о томе да власнику радње није дозвољено да употребљава свог ученика за кућне послове, ако му не даје стан и храну; али и тада врло ограничено. Уводе се Судови добрих људи, Берза рада, привредна инспекција. Посебна глава посвећена је осигурању радника (чл. 85-97). Признаје се право радника на удруживање, а као представника радничких професионалних организација и Радничка комора. Законом је предвиђено и оснивање професионалних школа ради усавршавања индустријским, занатским и трговачким знањима, и др.

²⁸³ *Извештај Индустријске коморе за 1911*, Београд 1912, 13-14.

Без обзира на све околности под којима је Закон о радњама рађен и изгласан у Народној скупштини, без обзира на све отпоре који су се јављали том приликом, као и приликом његовог спровођења у живот, његовим ступањем на снагу десиле су се у привредном животу Србије многоструке промене. Иако опште прилике нису биле најповољније,²⁸⁴ производња је у односу на 1910. годину показивала осетан пораст: док је 1910. износила 70—80 милиона динара, 1911. она се попеле на 126,2 милиона. Истовремено повећао се и извоз индустријских производа, тако да је од укупне суме извезено робе у вредности од 54,344 милиона динара, што чини 46,50% од целокупног извоза у 1911. години.²⁸⁵ У 1912. години и даље се осећала тенденција лаког пораста производње. Међутим, балкански ратови су прекинули овај процес. Многа индустријска предузећа су већ по објављеној мобилизацији (17. септембра 1912) обуставила рад, јер су остала без радника. Рад су наставила само она предузећа која су производила за војску, док су остала морала да смањује капацитет производње. Ово затишје у производњи трајало је до демонстрације, августа 1913. године. Како је после ратова проширењем територије, Србија добила ново тржиште, опет се осетио полет у производњи. И када се очекивало да се година заврши повољно, дошло је у октобру до нереди на албанској граници, тако да је привредни полет био умртвљен на дуже време. Као што се у извештају Индустријске коморе каже, 1913. година је била „за нашу привреду једна потпуно ратна година“.

Међутим, док је, с једне стране, својим одредбама о регулисању привредних односа утицао на полет привреде у Србији, а самим тим и на повећање зараде послодаваца, он је, с друге стране, својим заштитним одредбама утицао и на побољшање положаја радника. Како су заштита и осигурање радника у многоме падали на терет послодаваца, на овом питању су се нарочито заостриле противречности капиталистичке производње; и то нарочито на терену односа послодаваца и радника. Ако се од стране остали моменти, ово је био један од основних узрока отпора послодаваца спровођењу Закона о радњама. Пошто са доношењем Закона о радњама обавезе о осигурању и заштити радника све више постају обавеза и пошто се све више осећа стални притисак Радничке коморе и организоване радничке класе, послодавци су све чешће били принуђени да их извршавају.

Гледано са општег социјалног и привредног становишта, одредбе о осигурању и заштити радника осигуравале су незаштићену радну снагу од прекомерне експлоатације и врло честих повреда, што је у извесној мери оптерећивало фондове послодаваца, али је, с друге стране, дошло и до повећане производње и већих зарада. Међутим, навикнути да неограничено експлоатишу раднике, не прихватајући никакве обавезе у њиховог осигурања, послодавци су у овим одредбама видели главну опасност за даљи развој индустрије. Устајући против њих, они су чак истицали да је „спуштање максимума дневног рада имало (је) за последицу ограничење рада, па, према томе, и смањену продукцију просечно од радника, док је надница остала

²⁸⁴ Није било много нових инвестиција јер су многе повластице чекале на решавање; турско-италијански рат је са своје стране негативно деловао. С друге стране, те године се у знатној мери осетила nestaшица у угљу, а и цена угља је знатно порасла (Исто).

²⁸⁵ *Извештај Индустријске коморе за 1911*, Београд 1912, 16-17.

иста, те је тако продукциони трошак повећан“. Међутим, у неким појединим случајевима се показало, напротив, да је са скраћењем радног дана и повећањем зараде, порасла и продуктивност.²⁸⁶ Па ипак, иако су ове обавезе стварале нове трошкове послодавцима, и поред њиховог сталног и организованог отпора, одредбе Закона о радњама су се постепено спроводиле. Пратимо ли одредбе о радном времену, видећемо да су се оне с временом све чешће уводиле у живот, првенствено у већим фабрикама и предузећима, у местима где су радничке организације биле јаче и спремније за борбу.

Говорећи о претераној капиталистичкој експлоатацији и веома тешком положају радника у лесковачкој текстилној индустрији, нарочито деце радне снаге, као и радника у осталим местима Србије, Димитрије Туцовић истиче да су већ током 1911. године постигнути извесни резултати. Тако су у Лесковцу, већ крајем 1911, десеточасовни радни дан у занатским предузећима имали — обућарски, кројачки, столарски и металски радници.²⁸⁷ У фабрици кудеље у Лесковцу, у којој је радило више од 200 радника, такође је било уведено десеточасовно радно време. У фабрици шамија у Нишу, у којој је радило 100 радника, време рада је било усаглашено са законом.

У целини гледано, до балканских ратова, у погледу радног времена постигнути су знатни успеси. Један сумаран преглед радног времена, пре и после балканских ратова, сачињен за 15 струка у 26 места, најбоље нам ово илуструје. По овој статистици обухваћено је укупно нешто преко 15.000 радника. У 114 радионица, предузећа и фабрика радно време је сведено на законом прописано од 10 часова, с тим што је, у појединачним случајевима издвојено и радно време од 9 и 9,5 часова. Гледано по струкама, најбоље услове рада постигли су дрводељски радници. Њихово просечно радно време износило је чак 9,9 часова. Одмах за њима долазе кројачки и грађевински радници, чије је просечно радно време 10,2 часа; месарски радници 10,6; терзијски 10,8; фабрички и транспортни радници 11,0; берберски 11,3; кожарски 11,4; абацијски 11,5; опанчарски 11,7; металски 1,8; трговачки помоћници 12,5; млинарски 12,8; и келнерски 13,4 часова. Већ после балканских ратова стање се знатно погоршало. Тада само у 41 случају се спроводи радно време од 10 часова; у осталим слу-

²⁸⁶ Исто, 13-14. — Говорећи у народној Скупштини поводом предлога о измени Закона о радњама, Т. Кацлеровић износи да »после доношења закона о радњама у многим радионицама у Београду (у већим столарским, браварским и другим радионицама) радно време је скраћено и показало се да где год је радни дан скраћен, свугде је продуктивност рада већа и послодавци налазе више рачуна за рад.« Као пример наводи радионицу Михаила Илића, код кога је радни дан сведен на 9 часова и надница повећана за 6 до 7 динара дневно, наглашавајући: »[...] ви ћете се уверити од њега да од онда од када је радно време скратило и наднице повећао, да му је продуктивност рада већа и да он више зарађује него што је раније зарађивао при дужем радном времену и мањим надницама.« (За заштиту и осигурање радника; дебата вођена у Народној Скупштини од 31. V — 5. VI 1912. поводом интерпелације социјалистичких посланика о гажењу Закона о радњама, Београд 1912, 77).

²⁸⁷ Писма Димитрија Туцовића са пута по Србији, Београд 1949. — Као секретар Коморе, Туцовић је крајем августа и почетком септембра, путовао кроз Србију, нарочито у веће привредне центре, испитујући како се спроводи Закон о радњама. На путу он је обишао 15 фабрика и нашао да је стање са извођењем закона у целини незадовољавајуће, али да су ипак постигнути извесни задовољавајући резултати; нарочито тамо где постоје јаке организације, и у мањој мери и тамо где су организације слабе, »али где су послодавци подлегли заједничком тражењу радника.«

чајевима оно се попело на 11, 12, 13, 14, 15, 16 до 20 часова. Ако бисмо ишли у навођењу радног времена, истим редом као раније, оно би изгледало овако: дрводељски радници 11 часова, кројачки и грађевински 11, 8 и 12, 2; месарски 12,6, терзијски 13,5, фабрички 12,4, транспортни 13,3, берберски 13,8, кожарски 12,4, абаџијски 13,8, опанчарски 12,8, металски 14,9, трговачки помоћници 15, млинарски 15,8, келнери 17,5 часова.²⁸⁸

Балкански ратови су погоршали положај радника, што се огледало, пре свега, у повећању радног дана. Што се тиче надница, оне нису повећаване; а ако су и биле повећаване, та повећања су била минимална и појединачна. Па ипак, упркос свему, буржоазија није била задовољна; пре свега зато што је морала да попусти под притиском радничке класе,²⁸⁹ с једне, и што су се одредбе Закона о радњама ипак морале постепено спроводити у живот, с друге стране. Поред одредаба о ограничењу радног времена, послодавцима је тешко падала и одредба којом се деца испод 16 година забрањује да раде дуже од осам часова дневно. На њихова места требало је узети одрасле раднике које је требало и више плаћати. Нормално, ово је повећавало производне и остале режијске трошкове.²⁹⁰ Из свега се види да је утицај Закона о радњама на привредне прилике несумњив, и да је утицај Закона о радњама на привредне прилике несумњив, и да је утицао и на положај радника у Србији.

Лазар ИВАНОВИЋ

²⁸⁸ Синдикални покрет у Србији у 1911 до 1913. Извештај Главног Радничког савеза поднесен VII синдикалном конгресу о духовима 1914. Београд 1914, 22-23. — Иако се за ове податке не може рећи да су апсолутно и да дају најпотпунији преглед радног времена, на основу њих се јасно виде разлике у радном времену пре ратова (то су углавном подаци за 1911 и 1912), и радног времена после ратова (до 1914).

²⁸⁹ Економист, бр. 4, за 1912, стр. 60-61.

²⁹⁰ Извештај Индустијске коморе у 1911, Београд 1912, 13-14. — У извештају се каже: »Пошто ти радници (деца — примедба аутора) морају услед природе посла да раде упоредо са одраслим радницима, то су се предузећа морала одрећи таквих радника. На њихова су места узети одрасли радници са већим надницама, те су тако ти послови сада поскупили и тиме повећани општи режијски трошкови. Безусловна забрана ноћног рада за женскиње нанела је много тешкоћа предузећима, где се по природи посла морају женске употребити, а сезонски карактер послова је захтевао и ноћни рад за извесно време. То су предузећа морала због ове категоричке забране или да ограниче продукцију на своју штету или да удвоје инсталацију, како би за време сезоне са удвојеним бројем радница могла подмирити потребу.«

Zusammenfassung

Lazar Ivanović

DER KAMPF DER ARBEITERKLASSE SERBIENS UM ERLASSUNG DES GEWERBEGESETZES BIS ZUM JAHRE 1910

Die wirtschaftliche Entwicklung Serbiens in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts war rasch und dynamisch. Die Veränderungen in gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnissen, die Verschärfung der Widersprüche zwischen den feudal-patriarchalen Verhältnissen und den neuen Verhältnissen der kapitalistischen Produktion, weiter die Erweiterung des Innenmarktes und dessen beschleunigtes Zusammenbinden mit dem Auslandsmarkte, sowie die immer schnellere Entwicklung der einheimischen Industrie und der Verfall des Gewerbewesens machten immer dringender die Notwendigkeit,

auch die wirtschaftlichen Gesetze den entstandenen Änderungen anzupassen. Die im Jahre 1487 erlassene Zunftverordnung wurde bald veraltet, so dass bereits in den sechziger Jahren die Frage der Erlassung des Gewerbegesetzes aktuell geworden ist. Diese Notwendigkeit wurde zuerst von den Handwerkern hervorgehoben, da sie wegen der Durchdringung kapitalistischer Produktionsweise immer schneller zugrundegeringen. Durch das neue Gewerbegesetz wollten sie die handwerkliche Erzeugung und sich selbst schützen. Die Handels- und Industriebourgeoisie betonte auch die Gotwendigkeit der Erlassung des Gewerbegesetzes, obwohl sie von ganz anderen Positionen ausging. Da sie ihr ausschliessliches Interesse in der möglichst schnellen Entwicklung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse sahen, traten sie für das Prinzip der freien Konkurrenz und der vollen Freiheit der Arbeit ein. Obwohl sie von entgegengesetzten Positionen ausgingen, die sich gegenseitig ausschlossen, traten sowohl die einen als auch die anderen für die Erlassung des neuen Gewerbegesetzes ein.

Diesen Bemühungen schloss sich später auch die Arbeiterklasse an. Von der verstärkten Ausbeutung, der sie immer mehr ausgesetzt war, von den unregelmässigen Verhältnissen zwischen Arbeit und Kapital ausgehend, verlangte sie, dass auch die Arbeitergesetzgebung dem Gewerbegesetz einverleibt werde. Folglich entfaltete sich die Aktion für die Erlassung des Gewerbegesetzes, bis zum Jahre 1910, in Anstrengungen und Gegenüberstellungen der genannten Kräfte, solch einen Entwurf suzuarbeiten, welcher allen im einzelnen möglichst viel entgegenkommen würde.

Obwohl die Frage nach der Erlassung des Gewerbegesetzes mit besonderem Rückblick auf den Kampf der Arbeiterklasse um dasselbe, sehr interessant und bedeuten auch für die Stärkung der Arbeiterbewegung in ihrer Gesamtheit ist, hat man in der neuen Historiographie ungenügend darüber geschrieben. Ausser den Broschüren, welche zu jener Zeit geschrieben worden sind, als der Kampf um die Besserung der Lage von Arbeitern und die Erlassung der Arbeitergesetze geführt wurde und die hauptsächlich einen politisch-propagandistischen Charakter hatten, ist bis heute noch kein vollständiges Werk geschrieben worden, in welchem dieses Problem in höchstem Masse erschöpfend behandelt würde. Von neueren Arbeiten sollen angeführt werden: die Arbeit von Triša Koclerović, Die Arbeitergesetzgebung in Serbien bis zum I Weltkrieg und die Arbeit von Branislav Veljanović, Der Kampf der Arbeiter Belgrads um Arbeitergesetzgebung vor dem ersten Weltkrieg. Ausserdem hat auch der Verfasser selbst zwei Arbeiten darüber geschrieben, und zwar: Die Aktion der Arbeiterklasse in Serbien im Zusammenhang mit der Erlassung des Gewerbegesetzes bis zum Jahre 1905 und Der Kampf der Arbeitskammer in Serbien um Durchführung des Gewerbegesetzes in den Jahren 1910-1914, die mit der vorliegenden Arbeit ein Ganzes bilden und dieses Problem im bedeutenden Masse erschöpfen.

Die grundlegenden Materialien, die der Verfasser der vorliegenden Arbeit bei deren Abfassung benutzte, befinden sich im Archiv Serbiens (Fonds des Volkswirtschaftsministeriums, des Innenministeriums, der SSDP (Serbischen Sozialdemokratischen Partei) und Stenografische Verhandlungsberichte der Volksversammlung (— Narodna skupština). Ausser diessen, wurden auch die Arbeiterpresse und bürgerliche Presse benutzt.

Diese Arbeit behandelt die Frage von Erlassung des Gewerbegesetzes von den ersten Versuchen (1876) bis zum Jahre 1910, als dessen Entwurf in der Skupština angenommen und zum Gesetz wurde. Der Missklang zwischen der veralteten Zunftverordnung und den neuen wirtschaftlichen Verhältnissen, veralteten Zunftverordnung und den neuen wirtschaftlichen Verhältnissen, die sich in Serbien immer schneller fühlbar machten, verursachte die Notwendigkeit der Änderung und Vervollkommnung der wirtschaftlichen Legislation. Die Entwicklung des Kapitalismus führte auch zahlreiche neue Elemente in den gesamten Produktions und Handlungsprozess ein. Die Bourgeoisie, welche an diesem Prozess unmittelbar beteiligt war, entwickelte sich parallel mit den neuen Verhältnissen und sie daher als solche auch santonierte. Die Handwerker aber, welche von der neuen Verhältnissen und der neuen Produktionsweise direkt getroffen waren, forderten eine Änderung der Zunftverordnung oder die Erlassung eines neuen Gewerbegesetzes. Sie wollten den raschen Verfall der gesamten gewerblichen Produktion verhindern und nahmen als erste eine Aktion für die Erlassung des Gewerbegesetzes vor. Da ihre Forderungen auf die Erhaltung der alten Zunftordnung und — organi-

sation gerichtet werden, zum Nachteil der kapitalistischen Industrie-Produktion. schloss sich auch die junge Handels — und Industriebourgeoisie in die Aktion für die Erlassung des Gewerbegesetzes ein. Von ihren Klasseninteressen ausgehend, traten sie für die Erlassung eines Gesetzes ein, welches die neuen Verhältnisse der kapitalistischen Produktion sanktionieren und vollkommene Freiheit der Arbeit und der Konkurrenz ermöglichen würde.

Neben den bereits erwähnten Kräften, brachte die kapitalistische Produktionsweise an die Oberfläche auch die Lohnarbeiter, deren Interessen die kapitalistische Gesellschaft unberücksichtigt gelassen hat. Sie befanden sich auf der untersten Stufe der gesellschaftlichen Leiter, arbeiteten unter äusserst ungünstigen Bedingungen, vollkommen unbeschützt. Diese Arbeiter organisierten sich mit der Zeit, schufen ihre Klassenorganisationen und schlossen sich auch selbst in den Prozess des Kampfes um Erlassung des Gewerbegesetzes ein. Sie übten ihrerseits den Druck aus, damit die Arbeiter betreffende Bestimmungen in das Gewerbegesetz aufgenommen werden: die Regelung der Verhältnisse zwischen den Arbeitnehmern und — gebern, der Arbeitszeit, der Löhne, der Arbeitsbedingungen, des Arbeitsschutzes, sämtlicher Formen der Versicherung, usw. Das Auftreten der Arbeiterklasse auf der politischen Bühne und ihr immer heftigerer Druck auf die Regierungen, um sie zur Erlassung solch eines Gewerbegesetzes, zu veranlassen führten zur Verschärfung der bestehenden Widersprüche, aber auch zu einer ernsthafteren und gründlicheren Behandlung der gesamten Frage des Gewerbegesetzes. Dies ist auch aus der Tatsache ersichtlich, dass von zahlreichen Entwürfen, die bis zum Jahre 1910 ausgearbeitet wurden, jeder nachfolgende von dem vorangehenden wenigstens um eine Nuance besser war, was die Bestimmungen, die sich auf die Arbeiter beziehen, betrifft. Es soll, allerdings, an dieser Stelle erwähnt werden, dass das Interesse der Arbeiter an diesen Fragen ziemlich früh zum Vorschein kam, aber ihr stärkerer Einfluss machte sich erst mit ihrer Klassenorganisation und der Gründung der Serbischen Sozialdemokratischen Partei und des Arbeiterbundes fühlbar. Seit dieser Zeit übte die Arbeiterklasse einen immer grösseren Einfluss auf den Lauf der Geschicke und auf das Geschick des Gewerbegesetzes aus. Unter dem Druck der grossen Arbeiterdemonstration aus dem Jahre 1905 gegen den Entwurf des Milić Radovanović, wurde das Projekt des Gewerbegesetzes von der Tagesordnung auf mehrere Jahre abgesetzt. Der von Kosta Stojanović in 1907 ausgearbeitete Entwurf erfuhr ein ähnliches Schicksal, obwohl er bedeutend besser war als jener aus dem Jahre 1905. Erst der von Jaša Prodanović ausgearbeitete Entwurf des Gewerbegesetzes, für welchen sämtliche bürgerliche Parteien eingetreten waren, wurde in der Skupština angenommen und zum Gesetze gemacht.

Dank der weitgehenden Aktion der Arbeiterklasse und dem grossen Interesse der übrigen sozialen Kräfte, bekam Serbien in 1910 ein, für jene Zeit, ziemlich fortschreitendes, Gesetz und die Arbeiterklasse erzielte, im Vergleich zu ihrem früheren Status und zu den, im damaligen Serbien herrschenden, Verhältnissen, einen grossen Erfolg, da durch dieses Gesetz der Arbeitergesetzgebung in Serbien das Fundament gelegt wurde.